

UYGULAMADA LAİKLİK: DEVLET-DİN EKSENİNDE ÖZGÜRLÜKLER, HİZMETLER VE FİNANSMAN*

Hale Akay[†]

* Bu makale, Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin Avrupa Komisyonu tarafından desteklenen "Gündelik Hayatta Laiklik Tahayyülleri" projesi kapsamındaki çalışmalar dahilinde hazırlanmıştır.

[†] İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Giriş

Modern ulus devletlerin kuruluşunda iktidarın kaynağının halka dayandırılması ile insan hakları, eşitlik ve evrensel hukuk kavramlarının yaygın kabulü sonucunda din ve devlet ilişkilerinin de yeniden düzenlenmesi gerekmiştir. Çoğunlukla bir sekülerleşme süreci içerisinde ve bazı örneklerde devletin tarafsızlığına ilişkin daha net bir ayırım getiren laiklik ilkesi doğrultusunda ortaya çıkan bu yeni ilişki biçiminde, din siyasi iktidar üzerinde bir güç olma özelliğini yitirip kendi alanına çekildiği gibi, devlet de dini kurumlar üzerindeki gücünün sınırlandırılmasını ve bu kurumların -değişik derecelerde olsa bile- özerkliğini kabul eder.

Seküler sistemlerin temelinde dini inanç ve ibadet hürriyetinin tüm vatandaşlara eşit biçimde tanınması yatar. Din bireyin özel hayatının bir parçası olarak kabul edilir ve kamu düzenini bozmadığı ve başkalarının inanç hürriyetini kısıtlamadığı sürece bireyin özel hayatına karışılmaz. Her vatandaşın dini inançlarını özgürce ifade etme ve eğer bir dini gruba mensup ise ibadetini bu dinin kuralları doğrultusunda yerine getirme özgürlüğü vardır. Bu nedenle, bireylere inandıkları dinin gereklerini yerine getirmek için örgütlenme hakkı tanınır. Devlet, farklı dini inançlara sahip vatandaşlar arasında ayrımcı uygulamalarda bulunmamak, herhangi bir dini inanışa ayrıcalık sağlayacak düzenlemelerden kaçınmak zorundadır.

Pratikte bu ideal duruma ne ölçüde ulaşıldığını gösteren kriterlerden biri, din ve devlet kurumları arasındaki ilişkinin yürütülme biçimidir. Din ve devlet arasındaki ayırım, ilkesel olarak net bir şekilde tanımlanmış olsa bile, uygulamada ulus devletler içindeki vatandaşların dini ihtiyaçlarına ilişkin düzenlemelerin şekli ve bu yolla vatandaşlar arasında eşitliğin ve tarafsızlığın ne ölçüde sağlanabildiği asıl belirleyici faktör olmaktadır. Sekülerleşme/laiklik dinin toplumsal hayattan dışlanması ve tamamen özel alana çekilmesi anlamına gelmez; değişik grupların dini örgütlenme talepleri ve dini eğitimden ibadete kadar birçok ihtiyacın gündelik hayat içinde ve çoğu zaman devlet kurumları ile ilişkili şekilde karşılanması gereği bunu imkânsız kılar. Çoğu ülkede inanç ve ibadet ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik faaliyetlere ilişkin kurallar ve düzenlemeler mevcuttur. Din hizmeti adı altında toparlayabileceğimiz bu düzenlemeler, belirli bir dini grubun o ülkede nasıl örgütlendiğini, hangi haklardan yararlandığını, hangi sınırlandırmalara maruz kaldığını gösterir.

Temel olarak bir dini cemaatin kurumlarının din hizmetlerinden kastedilen, ibadet ve öğreti ihtiyaçlarının karşılanması ve sürekliliğinin sağlanmasıdır. Dini kurumlar her şeyden önce birer ibadet ve sosyal ilişki noktasıdır. O dine mensup kişilere, dinin gereği olan ritüellerin yerine getirilebileceği imkânı sunmakla yükümlüdürler. Dolayısıyla modern seküler sistemleri incelerken en önemli kıstaslardan biri, dini gruplara tanınan yasal statüler ve bu çerçevede ihtiyaçların giderilmesi imkânı olmaktadır. Yine dini örgütlenmelerin kendi inançlarını bir nesilden diğerine aktarma, nikah ve cenaze gibi törenleri gerçekleştirme, dini görevli eğitime ve çalıştırma gibi ihtiyaçları vardır ve ulus devletlerin ilk, orta ve yüksek öğretim sistemleri, medeni kanunları, istihdama ilişkin kuralları ve ifade özgürlüğüne ilişkin düzenlemeleri bu ihtiyaçlara ilişkin sonuçlar doğurur. Bunlara ek olarak ceza infaz kurumları, çocukların ve yaşlıların korunmasına yönelik kurumlar ve hastaneler ile askerlik hizmetleri gibi bireylerin ibadet ihtiyaçlarının karşılanmasını gerekli kılan tüm idari yapılara ilişkin düzenlemeler de seküler bir devletin ilkeleri çerçevesinde incelenmelidir.

Modern seküler devletlerde dini kurumların hizmetlerinin regülasyonu birbirinden büyük farklılıklar gösterir. Bu farklılıklar genellikle geleneklerden ve ulus devletleşme sürecinde ortaya çıkan toplumsal dinamiklerinden kaynaklanmaktadır. Seküler/laik kategorisi içinde kabul edilen ülkeler arasında bir resmi dini olanlar olduğu gibi, tam bir ayrışmayı öngören laiklik ilkesini anayasal olarak kabul etmiş olanlar da vardır. Bir dinin kurumlarının devletin resmi dini örgütlenmesi olarak kabul edilen ülkelerin aksine, bazı ülkelerde cemaatlerle ilişkiler belirli bir sisteme bağlanmış işbirliği yöntemleri ile yürütülmekte, kimilerinde ise devlet din hizmetlerine hiçbir şekilde müdahil olmamaktadır. Devlet

kurumları ile dini örgütlenmeler arasındaki daha yakın ve özellikle belli bir grubu kayıran bir ilişkinin varolmaması, bazı örneklerde istatistiksel ve tarihsel üstünlüğe sahip cemaatlerin bu konularından kaynaklanmakta ve bu cemaatlerin siyasi güç elde etmelerine de olanak verebilmektedir. Bazı örneklerde ise bu yakın ilişkinin temelinde devletin dini cemaatlerin ve kurumların tam bir özerkliğe sahip olmalarını tehlike olarak görmesi yatmaktadır.

Devlet ve dini örgütlenmelerin din hizmetleri üzerinden ilişkileri/ilişkisizlikleri konusunda belirleyici bir faktör de dini kurumların finansman yöntemidir. Bu konuda da çeşitlilik gösteren düzenlemeler mevcuttur. Dini örgütler ile devlet arasında hiçbir mali ilişkinin bulunmadığı örnekler nadir, çoğu zaman doğrudan devlet yardımlarından, özel vergilendirme/muafiyet uygulamalarına ve dini nitelikte sayılabilecek bazı hizmetlerin kamu tarafından finansmanına uzanan yöntemler karşımıza çıkmaktadır. Devletlerin dini bir amaç gütmeyen uygulamaları da bazen dolaylı olarak dini örgütlere mali avantaj sağlayabilmektedir.

Bu makale, Türkiye’de din hizmetlerinin örgütlenme biçimini yukarıda çizilen çerçevede analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçeveyi daha belirgin kılabilmek ve kıyaslamalara imkân verebilmek amacıyla ilk olarak laiklik/sekülerleşme kavramlarının ithal edildiği Avrupa ülkelerinde ve ABD’de bu hizmetlerin nasıl yürütüldüğüne ilişkin örnekler ele alınacaktır.

1. Avrupa ve ABD’de Din Hizmetleri

Avrupa’da ulus devletlerin inşasında ve buna bağlı olarak din-devlet ilişkilerinin düzenleme biçimlerindeki farklılıkların kökeninde, 1555 tarihli Augsburg Barış Antlaşması’nın ortaya çıkardığı mezheplerin kıta üzerindeki coğrafi dağılımı önemli bir rol oynamıştır. En kaba şekliyle Protestan ve Katolik mezheplerin bölgesel iktidar alanlarını oluşturan bu Antlaşma ile Avrupa temelde üç mezhep bloğuna (Katolik, Luteryen ve Ortodoks) bölünmüştür. Diğer taraftan 1500’lerde Avrupa’nın batısı ve doğusundaki tarım toplumları arasındaki farklılıklar keskinleşmiştir. Batıda serflik ve feodalizmin ortadan kalkışı, şehirlerin önem kazanması ile başlayan süreçte devlet ve piyasa arasında bir ayrışma yaşanırken, doğuda derebeyleri hâkimiyetlerini büyük ölçüde korumuşlardır. Böylece Batı Avrupa’da modern, şehirleşmiş ve istikrarlı görece küçük ulus devletler ortaya çıkarken, Doğu çok-etnisiteli büyük imparatorlukların sahnesi olmuştur. Bu eşanlı iki gelişme ile Avrupa’nın batı ve doğusunun ulus devletleşme ve kültürel bütünleşme süreçlerindeki farklılıklarla birbirinden ayrıldığı ve Batı Avrupa’nın kabaca üç mezhepsel dilime bölündüğü bir coğrafi dağılım ortaya çıkmıştır: Protestan cemaatin hâkim olduğu ülkeler (İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya, İzlanda), önemli sayıda Katolik azınlıkla birlikte Protestan cemaatin hâkim olduğu ülkeler (Hollanda, Almanya, İsviçre, Birleşik Krallık³) ve Katolikliğin hâkim olduğu ülkeler (Fransa, İspanya, İtalya, İrlanda, Avusturya, Belçika).⁴

Avrupa’nın değişik bölgelerinde farklı mezheplerin hâkim konumda olması ve farklı ulus devletleşme tecrübeleri ülkeler arasında din-devlet ilişkilerinin gelişiminde de değişik pratiklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu farklılıklar din-devlet ilişkilerinin günümüzdeki düzenlenme biçimlerinde de etkilerini hissettirmektedir. Bu nedenle devlet kurumları ile dini örgütlenmelerin ilişki kurma biçimlerine dair tek bir Avrupa pratiğinden bahsedilmesi zordur; aksine kafa karıştıracak ölçüde bir çeşitlilik mevcuttur. Ancak tüm bu farklılıklara rağmen yine de seküler devletleri diğerlerinden ayırt eden ortak bir temelden söz edilebilir.

Batı Avrupa ülkelerinde din-devlet ilişkilerinin temelini, tüm dini grupların dini inanç ve ibadet özgürlüklerinden tam olarak ve eşit biçimde yararlanması ilkesi oluşturur. İnanç ve ibadet

³ İngiltere örneğinde Anglikan Kilisesi Katolikliğin bir alt grubu olarak kabul edilse de, Katolik Kilisesinin hakimiyetinden çıkış süreci itibarıyla bu gruba dahil edilmiştir.

⁴ H. Knippenberg (2006) “The Political Geography of Religion: Historical State-Church Relations in Europe and Recent Challenges”, *GeoJournal* 67, 253-265.

özgürlüğüne ilişkin düzenlemeler bireysel, toplu ve örgütsel özgürlükleri içinde barındırır. İkinci bir özellik, bu ilişkilerin esnekliği ve ihtiyaçlara göre değişim göstermesidir; devlet ile dini kurumlar arasındaki ilişki yöntemlerindeki farklılıklara rağmen bazı pratikler zaman içinde birbirine yaklaşmakta, benzer sorunlara karşı üretilen çözüm yöntemlerinde değişik hızlara ve değişik toplumsal direnç yoğunluklarına rağmen birbirine benzer eğilimler gözlenmektedir.

Avrupa ülkelerinde dini inanç ve ibadet özgürlüğüne ilişkin düzenlemeler incelendiğinde bile bir tektip uygulamadan söz etmek mümkün değildir. İngiltere’de 18. yüzyılda kabul edilen dini inanç ve ibadet özgürlüğü, İspanya’daki Protestanlar için ancak Franco dönemi sonrasında tanınabilmiştir. Devlet ile dini kurumlar arasındaki ilişkiler ise daha da karmaşıktır. İskandinav ülkeleri, İngiltere ve Yunanistan’da hâlâ devletin bir resmi kilisesi bulunmaktadır; ancak birçok ülkede resmi kilisenin varlığına rağmen devlet ile kilise arasındaki ilişkiler giderek daha da gevşetilirken, Yunanistan’da Ortodoks Kilisesi hâkim konumunu sürdürmekte ve Ortodoksluk Anayasaya göre resmi din kabul edilmektedir. İtalya ve İspanya’da ise Katolik kilisesi resmi kilise statüsünde olmamasına rağmen görece bir siyasi güce ve buna bağlı ayrıcalıklara sahiptir. İrlanda Anayasası’nda egemenliğin kaynağının kutsal kilise olduğu belirtilir ancak Katolik Kilisesine devlet yardımı yapılması yasaklanmıştır. Hâlbuki anayasalarında böyle atıflar bulunmayan birçok ülkede, hatta devletin laik niteliğinin anayasal güvence altında olduğu Fransa’da bile, başta kiliseler olmak üzere dini cemaatlere sağlanan doğrudan ve dolaylı mali yardımlar mevcuttur.

Tüm bu karmaşıklık ve çeşitlilikten dolayı, Avrupa ülkelerindeki uygulamalar incelenir ve kıyaslanırken şu noktalar dikkate alınmalıdır: (1) Resmi bir kilisenin varlığı. (2) Dini cemaatlere ilişkin belirli bir yasal statünün ve ilişki şeklinin varlığı. (3) Dini cemaatler ile devlet arasındaki mali ilişkiler ve şeffaflık. (4) Eğitim ile hastane, cezaevi vb. kurumlarda din hizmetlerinin sağlanmasına yönelik düzenlemeler. (5) Dini inançlar açısından çeşitlilik arttıkça bu düzenlemelerin ne şekilde şartlara uyarlandığı ve kapsayıcılığı...

Resmi kiliselerin bulunduğu ülkelere bakıldığında ya doğrudan kilisenin bu statüsüne son vermeyen ancak yeni cemaatleri de kapsayan düzenlemeler yoluyla yahut Galler ve İsveç örneklerinde olduğu gibi bu statünün tamamen ortadan kaldırılmasıyla bu ilişkinin giderek sembolikleştiği göze çarpmaktadır. Bu ülkelerin tamamında devlet ile kiliseler arasında mali ilişkiler söz konusudur. Alman geleneğinden gelen ülkelere herhangi bir kiliseye özel bir ayrıcalık verilmemiş, farklı dini cemaatlere konkordato adı verilen sözleşmelerle yasal statüler ve bunlara bağlı haklar sağlanmıştır. Örneğin Almanya’da kiliseler devlet tarafından kontrol edilmez ve bağımsız tüzel kişiliklere sahiptirler. İşbirliğine dayanan ilişki kapsamında devlet dini cemaatler adına vergi toplar ve temsil oranlarına göre dağıtır, bu hizmet karşılığında ise bir ücret alır. Protestan ve Katolik din görevlileri ordu, cezaevi ve hastanelerde görev alır ve orduda çalışanların ücretlerini devlet, diğerlerininkini cemaatler karşılar. Kiliseler ayrıca çocuk parkları gibi sosyal hizmetler üzerinden de gelir elde ederler. Fransa’da ise kiliseler dernek statüsünde değerlendirilmekte, hiçbir mezhep resmi olarak tanınmamakta, dini kurumlar sübvansede edilmemekte, ancak bazı mali esneklikler sağlanmaktadır. Yine hastaneler, cezaevleri, okullar ve ordu gibi kurumlarda din görevlisi bulundurulması güvence altına alınmıştır. Fransa ile birlikte en kendine özgü örneklerden birini teşkil eden Birleşik Krallık’ta dini özgürlüklerin kaynağı Common Law’un garantisi altındaki hoşgörü düzenidir. Resmi olarak tanınmış iki kiliseye ek olarak, bütün Hıristiyan mezhepleri ve tarikatları farklı kiliseler içinde bağımsız bir şekilde örgütlenmişlerdir. Bununla birlikte dini cemaatler için özel olarak belirlenmiş bir yasal statü/tüzel kişilik yoktur. Hem resmi kiliselere, hem de diğer dinlere mensup dini görevliler kamu hizmeti alanında silahlı kuvvetler, hastaneler ve cezaevlerinde çalışabilmekte ve bu hizmetlerinin karşılığında maaş alabilmektedirler.⁵

⁵ J. Costa-Lascaux (1996) *Les Trois Âges de la Laïcité*, Hachette Livres, 95-97.

Batıda ulus devletleşmenin ilk aşamalarından bugüne dini gruplarla devlet arasındaki gelişmelerin evrimi incelendiğinde hemen her ülkede pratiklerin -ister laiklik ilkesi gibi net bir ayrışmayla, ister resmi kilisenin kabulü gibi bir kurumsallaşmayla başlamış olsun- esneklik kazandığı ve liberalleştiği gözlemlenmektedir. Ferrari bu durumu günümüzde hukukun oluşturulmasında örgütlü grupların kendi ihtiyaçlarına göre belirledikleri hükümleri uygulamaya geçirme gücüne ve bunun giderek sözleşmeci niteliği önem kazanan bir mevzuatın ortaya çıkışına yol açmasına bağlamaktadır. Devletin “değişik gruplar arasında bir arabulucu” rolü üstlenmesine yol açan bu süreçte, devlet cemaatlerin kendi doktrinlerine ve iç işleyişlerine -buna hukuken hakkı olduğu durumlarda bile- karışmaktan uzak durma, ancak vatandaşlarının dini ihtiyaçlarının tatminine yönelik uygulamaları devreye sokma yolunu seçmektedir. Anlaşma tarzı araçların yaygın kullanımı, dine ilişkin hukuki uygulamalarda çok çeşitli anlaşma türlerinin ortaya çıkışına yol açmaktadır. Bu tür anlaşmalar cemaatlerin temsil mekanizmaları ile devlet kurumları arasında müzakere edildiğinden, her cemaatin kendi kimliğine ve ihtiyaçlarına uygun hükümler getirilmesine katkıda bulunma imkânı bulunur. Böylece devletler, devlet ve kilise ayrımının dine verdiği özel statüyü bırakıp, dine yeni fakat eskisine göre daha zayıf bir statü sağlama yoluna girmişlerdir. Bu değişim özellikle kendi taleplerini gündeme getirme gücü olan dini cemaatler açısından bir ilerleme sayılsa da, bir cemaat şeklinde örgütlenme imkânı olmayan inançsızları dezavantajlı konuma düşürmektedir.⁶ Daha genel bir ifadeyle, günümüz hukukunda sosyal kontrat hakkı ancak temsil imkânına ve dolayısıyla müzakere gücüne sahip gruplar tarafından kullanılmaktadır ve özellikle dini inançları bulunmayanların örgütlenme açısından dezavantajlarına ek olarak, dini cemaatlerin tanınmasına ilişkin düzenlemeler de bu haktan yararlananların kapsamını daraltabilmektedir.

Avrupa’da son dönemlerde din-devlet ilişkileri açısından önem taşıyan bir başka gelişme ise göç ve yeni dinlerin ortaya çıkışı sonrası toplumlar içindeki inanç çeşitliliğinin artmasıdır. Yeni dini inanç gruplarına yönelik yasal düzenlemelerde de ülkeden ülkeye farklılıklar vardır. Mevcut hukuki statülerin ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden tanımlanması veya yeni tüzel kişilik ve haklara ilişkin yasal düzenlemelere gidilmesi yaygın olarak gözlenen uygulamalardır. Genelde az sayıda mezhebe ve bu mezheplerin hiyerarşik yapıya sahip örgütlenmelerine göre tasarlanmış kurumsal ilişkilerde esneklik sağlamak ve yeni yöntemler geliştirmek zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin Avrupa ülkelerinde sayıları giderek artan Müslümanlar arasında etnik ve mezhepsel farklılıklar bulunur ve çoğu zaman kilise benzeri bir hiyerarşik örgütlenme söz konusu değildir. Bu durum karşısında bazı ülkelerde Müslüman cemaatler için yeni örgütlenme şekilleri tasarlanmakta, bazı ülkelerde ise Türkiye’deki Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) gibi göçmenlerin geldikleri ülkelerdeki kurumlarla işbirliğine gidilmektedir. Yasal mevzuatın yeni din ve mezhepleri kapsayacak şekilde genişletilmesi bu inanç gruplarının hangi kriterlere göre tescil edileceğini bir sorun haline getirmiştir. Bazı ülkeler herhangi bir tescil çabasına girmezken, bazı ülkelerde bir dini cemaat olarak kabul edilmek için bazı şartların yerine getirilmesi talep edilmektedir. Bu sadece cemaatin üye sayısına ilişkin alt sınır gibi basit bir kurala dayandırılabilirdiği gibi, bazı örneklerde tescil için o dine ilişkin ayrıntılı bilgiler (inanç sistemi, ritüelleri vb. hakkında ayrıntılı belgeler) talep edilmektedir.

Dini cemaatlerin özel yasal statülere tâbi olduğu ülkelerde yeni cemaatlere ilişkin tüzel kişiliklerin tanınmasında yasal boşlukların ve yetersizliklerin bulunması dini özgürlüklerin tam olarak hayata geçirilmesini de engellemektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nde (AİHM) görülen davalar incelendiğinde, devlet ile dini örgütlenme arasında çok sıkı bağların mevcut olduğu Ortodoks ülkelerin, bu açıdan Katolik ve Protestan ülkelere kıyasla daha çok hukuki sorunla karşılaştıkları görülmektedir. Bu sorunlar sıklıkla ülkenin milli kültürüne yabancı olarak nitelenen azınlıktaki dini gruplara karşı olumsuz tavırdan kaynaklanmaktadır.⁷

⁶ S. Ferrari (1998) “Seperation of Church and State in Contemporary European Society”, Journal of Church and State, 30, 533-547.

⁷ R. Torfes (2007) “Religion and State Relationships in Europe”, Religious Studies Review, 1(4), 31-41.

Venedik Komisyonu'nun Türkiye'ye ilişkin olarak 2010 yılında yayınladığı görüşünde, azınlık hakları açısından bakıldığında Avrupa'da en yaygın görülen uygulamanın dini cemaatlere tüzel kişilik hakkı tanınması olduğu vurgulanmıştır. Cemaatler bu yolla bir dernek veya vakıf kurmak gibi dolaylı yollara gerek kalmadan, bir kilise veya cemaat olarak kendini kaydettirmekte, böylece mülkiyet edinme, yasal haklarını kullanma, çalışan istihdam etme vb. olanaklardan yararlanma imkânına kavuşmaktadırlar. Komisyon, Avrupa ülkelerini azınlıktaki dini gruplara tanınan haklar açısından dört kategoriye ayırmıştır⁸:

- 1) Bir resmi kilisenin bulunduğu ve geri kalan cemaatler için farklı kuralların uygulandığı İskandinav ülkeleri.⁹
- 2) Alman geleneğinden gelen ve dini cemaatlere kamu hukuku kapsamında farklı statülerin tanındığı ülkeler. Örneğin Almanya'da bu statüler belli bir takım zorunlulukların yerine getirilmesi şartı ile verilmekte ve bu zorunlulukları yerine getiremeyen az sayıda (ve küçük nüfuslu) cemaat farklı yöntemlerle yasal statü kazanmaktadır.
- 3) Değişik cemaatler için onların ihtiyaçlarına göre farklı şekillerde düzenlenmiş, yasal statüyü de kapsayan çoklu-mevzuatların bulunduğu ülkeler. Örneğin Norveç'te resmi kilise haricindeki dini cemaatlere "dini topluluklar" adı altında özel bir statüden yararlanma hakkı tanınmıştır. Bu statüye sahip cemaatlerin resmi kilise ile aşağı yukarı benzer hak ve (fonlara erişim dâhil) ayrıcalıklardan yararlanma imkânı bulunmaktadır.
- 4) Son kategoriye ise dini cemaatlerin yasal statüsüne ilişkin herhangi bir düzenlemenin bulunmadığı ülkeler oluşturmaktadır. Buna bir örnek olan İngiltere'de, resmi kilise dışında kalan dini topluluklara hayır kurumları olarak örgütlenme olanağı tanınmaktadır. Bu tüzel kişiliği beraberinde getirmeyen bir uygulama olsa da, İngiliz sistemi genelde cemaatlerin ihtiyaçlarını tatmin eder görünmektedir.

Avrupa Birliği (AB) düzeyinde de din-devlet ilişkileri açısından bir uyumlaştırma çabası ve buna bağlı bir mevzuat bulunmamaktadır. 1997 tarihli Amsterdam Antlaşması'nın 11. Bildirgesi, AB'nin üye devletlerdeki kiliseler ve dini dernekler ile gruplara ilişkin ulusal hukuka tâbi statüye saygı gösterdiğine veya herhangi birini desteklemediğine dair bir hüküm içermiştir. Her ne kadar kabul edilmemiş de olsa, Avrupa Anayasası'nın taslak metninin dini kurumlara ilişkin 52. Maddesi de bu meselelerin Avrupa boyutu dışında bırakılacağını bir kez daha göstermiştir. Bu maddede Amsterdam Antlaşması'ndaki hükme ek olarak, Birliğin tüm kilise ve örgütlerle, açık, şeffaf ve düzenli bir diyalogu açık tutacağı hükmü de yer almaktaydı.¹⁰ AB'nin din-devlet ilişkileri konusunda bağlayıcı herhangi bir düzenlemeye gitmemesinde değişik ülkelerdeki dini cemaatlerin böyle bir durumda sahip oldukları hakları ve ayrıcalıkları koruma çabası da rol oynamıştır. Yine de AB ülkeleri açısından din-devlet ilişkilerini kapsayan ortak bir temel Birlik mevzuatı değil, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve AİHM'de görülen davaların meydana getirdiği içtihat üzerinden kurulmuş olduğu söylenebilir. Sözleşmenin din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen 9. Maddesi ile örgütlenme özgürlüğünün devletin haksız müdahalelerine karşı korunması hakkındaki 11. Maddesi, değişik AİHM kararlarında da belirtildiği üzere, bu alandaki yaklaşımının özünü oluşturmaktadırlar. AB içinde din-devlet ilişkileri konusunda bir uyumlaştırmanın yakın gelecekte gündeme gelmesini sağlayacak en önemli gelişme, AB çapında bir vergilendirme sistemine geçiş olabilir.

⁸ P. Van Dijk, C. Grabenwarter ve F. Sejersted (2010) Opinion on the Legal Status of Religious Communities in Turkey and The Right of The Orthodox Patriarchate of Istanbul to Use The Adjective "Ecumenical", European Commission Through Law (Venice Commission), Opinion no. 535/2009, 6.

⁹ Venedik Komisyonu görüşünde, İskandinav modelinin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni ihlal etmese de, pratikteki bazı uygulamalar açısından sorunlu olduğu belirtilerek, bunun Türkiye'deki Diyanet İşleri Başkanlığı örgütlenmesine en yakın model olduğu dile getirilmiştir.

¹⁰ R. Torfes, *agy.*, 31.

Tablo-1, AB'ye üye 15 ülkede din hizmetlerinin nasıl düzenlendiğini özetliyor. Uzun bir dönem, dine karşı baskıcı uygulamaların yürürlükte olduğu Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri de AB üyeleri arasındaki farklılıkları ve çeşitliliği artırmıştır. Bu ülkeler din-devlet ilişkileri açısından çok farklı bir tarihsel gelişim yaşadıklarından ve büyük ölçüde diğer ülkelerdeki uygulamaları adapte etme sürecinde olduklarından, bu tablo dışında bırakıldılar.

Tablo 1 - AB Ülkelerinde Din Hizmetleri

Ülkeler	Resmi din	Devlet ve dini gruplar arasındaki ilişki	Devlet yardımı	Özel vergi uygulaması	Din dersi
Almanya		Devlet ve dini gruplar arasında “kamu hukuku altında işbirliği” adında özel bir statü bulunmaktadır. Bu statü, vergi toplama haricinde cezaevi, hastane ve askeri kurumlarda ibadet yeri açılmasına imkân verir. Statüye sahip 180 dini grup mevcuttur. Dini örgütlenmelerin kendilerini tescil ettirmelerine gerek bulunmamaktadır, ancak vergi muafiyeti için kâr amacı gütmeyen kurum olarak tescil edilmeleri gerekmektedir	Kültürel ve tarihi gerekçelere dayandırılan yardımlar mevcuttur. Ayrıca, kamu hizmeti veren dini okullara ve hastanelere yardım edilmektedir.	Eyaletlere göre değişen, %8-9 oranında kilise vergisi uygulanmaktadır.	Okullarda Protestanlık, Katoliklik, Yahudilik ve İslam dersleri verilmektedir. Eyaletler arasında uygulamalar açısından bazı farklılıklar bulunsa da, genelde öğrenciler için ahlak dersleri seçeneği mevcuttur.
Avusturya		Dini örgütlenmeler üç ayrı yasal statüye ayrılmış durumdadır: Resmi olarak tanınmış dini topluluklar, dini inanç toplulukları ve dernekler. Sadece ilk statüdeki grupların (14 adet) zorunlu kilise katkı programlarına katılma, devlet okullarında din dersi verme ve ülkeye dini görevli sokma hakları bulunmaktadır. İkinci statüdeki grupların (10 adet) hakları kendi adlarına taşınmaz mal alma, mal ve hizmet anlaşması yapma ile sınırlıdır. Üçüncü statüdeki grupların taşınmaz mal edinmeleri dernekler kanununda belirlenmiş kurallara göre yürütülür.	Resmi olarak tanınmış dini örgütlerin okullarına ve bu örgütlerin özel ve devlet okullarındaki din öğretmenleri ile ibadet yerlerine mali destek verilmektedir.	Resmi olarak tanınan dini gruplar kendi üyelerinden %1 oranında vergi toplayabilmektedir.	Din derslerine katılım, 14 yaş ve altındakiler için ebeveyn ve üstündekiler için öğrenci resmi olarak derse katılmama başvurusu yapmadığı sürece zorunludur. Bazı okullar din derslerine katılmak istemeyen öğrenciler için ahlak dersini seçme imkânı tanımaktadır.
Belçika		Altı dini grup (Katolikler, Protestanlar, Museviler, Anglikanlar, Ortodokslar ve Müslümanlar) resmi olarak tanınmaktadır. Devlet aynı zamanda seküler örgütlenmelere de destek vermekte ve bu gruplar felsefi örgütler olarak tanımlanmaktadır.	Resmi olarak tanınmış dini gruplar merkezi, bölgesel ve yerel yönetimlerden destek almaktadır. Seküler gruplar da Belçika Dini Nitelikte Olmayan Felsefi Topluluklar Konseyi vasıtasıyla bu yardımlardan yararlanır. Resmi olarak tanınmış grupların görevlilerinin ücretleri merkezi idare tarafından karşılanırken, dini eğitim ile dini nitelikteki binalara yapılacak yardımlarda yetki yerel yönetimlere aittir.		Öğrencinin dini tercihlerine göre din veya ahlak derslerinden birini seçmesi zorunludur. Tüm okullar öğrenci sayısı yeterli olduğu sürece resmi olarak tanınan dinler için ders açmak zorundadır.
Danimarka	Luteryan Protestan	Resmi kilise haricindeki dini örgütlenmeler için de bir resmi statü mevcuttur. 10 grup kraliyet fermanı ile	Sadece resmi kilise doğrudan devlet yardımlarından	Sadece resmi kilise için %0.39-1.5 oranlarında	Okullarda Luteryan Protestan öğretiyi içeren bir din dersi verilmektedir, fakat

		100'e yakın grup ise Din İşleri Bakanlığı yetkisi ile bu statüyü kazanmıştır. Bu gruplar kendi dini kurallarına göre nikâh kıymak, yurtdışından gelen dini görevliler için çalışma izni almak, mezarlık kurmak ve bazı vergi muafiyetlerinden yararlanmak gibi haklara sahiptirler. 2007 yılında bu dini gruplarla ilişkiler İçişleri Bakanlığı'na devredilmiştir.	yararlanabilir. Diğer dini grupların benzer yardımlardan yararlanması için Anayasa'da değişiklik gerekmektedir. 2007 yılında bu uygulamanın kaldırılması için açılan davada Anayasa Mahkemesi başvuru aleyhine karar vermiştir.	bir vergi mevcuttur.	ebeveynin izni ile öğrencilere bu derse katılmama hakkı verilmiştir. Ayrıca müfredatta "Hıristiyanlık Çalışmaları" adı altında tüm dinleri kapsayan ve tüm dini inançlara saygıyı ve hoşgörüyü aşıl原因 bir zorunlu ders bulunmaktadır. Bu dersler için de ebeveynin onayı ile muafiyet imkânı tanınmıştır.
Finlandiya	Luteryan ve Ortodoks	Dini grupların tescili, 2003 Dini Özgürlükler Kanunu'na göre yapılmaktadır; bu kanun uyarınca 53 grubu tanımış durumdadır.	2007 yılı sonunda kabul edilen bir kanun ile üye sayısı 200'ü geçen dini gruplar, devlet yardımlarından yararlanabilmek için başvuru yapabilmektedir.	İki resmi kiliseye üye olanlar, gelirlerinin %1-2'si civarında bir kilise vergisi ödemektedirler.	Tüm okullarda din ve felsefe dersleri verilmekte, öğrenciler bu derslerden birini seçme hakkı tanınmaktadır.
Fransa		Dini örgütlerin tescili zorunlu değildir, ancak vergi muafiyetinden yararlanmayı ve/veya resmi olarak tanınmayı tercih edenler başvuruda bulunabilmektedir. Tescil edilen dini gruplar için iki kategori mevcuttur: Vergi muafiyetinden yararlanabilen, dini faaliyetlerde bulunabilen ibadet dernekleri (<i>associations cultuelles</i>) ve muafiyet hakkı bulunmayan ancak kâr amaçlı faaliyet yapabilen kültür dernekleri (<i>associations culturelles</i>).	Dini gruplara ibadet yerlerinin inşası için yardımlar verilmektedir.	Sadece Alsas-Loren bölgesindeki Yahudi, Luteryan, Reformist Protestan ve Katolik örgütlerin üyelerinden vergi toplama imkânı bulunmaktadır.	Devlet okullarında din dersi verilmemekte fakat dinlere ilişkin bazı temel bilgiler tarih derslerinde işlenmektedir. Ailelere dini nedenlerle çocuklarına evde öğretim verme hakkı tanınmıştır.
Hollanda		Dini grupların tescil edilmesi gerekli olmasa da, mevzuatta dini cemaatlerin varlığı kabul edilmekte ve bu cemaatlere vergi muafiyeti dahil ayrıcalıklar sağlanmaktadır. Kanunda bir dini cemaatin tanımlanmasına ilişkin bir kıstas getirilmemiştir.	İnanıcı ne olursa olsun dini grupların devlet okullarındaki din derslerine, cemaat okullara, diğer dini öğretim kurumlarına ve dini grupların hastanelerine devlet yardımı sağlanmaktadır.		Yerel yönetimler ebeveynlerin isteği doğrultusunda devlet okullarında din derslerinin verilmesinden sorumludurlar.
Birleşik Krallık	Church of England (İngiliz Kilisesi – Anglikan) ve Church Of Scotland (İskoçya Kilisesi – Presbiteryen) resmi kilise olarak tanınmıştır.	Dini grupların tescili gerekli değildir. Pek çok dini grup hayır örgütleri statüsünde faaliyet gösterir. Bu örgütler, hayır işleri amacıyla kullanıldığı sürece gelir ve sermaye kazanımlardan alınan vergilerden ve katma-değer vergisinden muafırlar. Devlet ayrıca kamu görevlilerinin dini ayrımcılığa uğramaması ve ibadetlerini yerine getirmesi ile de sorumlu tutulmuştur. Cezaevlerinde Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanlar için ibadet imkânı sağlanmaktadır. Askeri kurumlarda da azınlık dini gruplar için ibadet imkânları mevcuttur.	"İman okulları" olarak anılan okullar haricinde, hiçbir dini grup, doğrudan devlet yardımı almaz. Ayrıca dini grupların ibadet mekânlarının bakımı ve korunması için mali yardım verilmekte ve Anglikan Kilisesinin tarihi nitelikteki eserlerinin korunmasına yönelik fona katkıda bulunmaktadır.		Okullarının %20'si dini niteliktedir. Devlet, kanunlara göre 3-19 yaş arasındakilerin dini eğitim almasından sorumludur. İngiltere ve Galler'de bu dersler ana müfredatın bir parçasıdır ve derslerin içeriği için tek zorunluluk, belli bir dini temel almamaları ve öğrencileri bir dine döndürme amacı gütmemeleridir. Okullarda Hıristiyanlık temelli günlük dini ayinler yapılmakta, ancak öğrencilere bu ayinlere katılmama hakkı verilmektedir. 2009 yılında bu uygulamanın kaldırılmasına yönelik

					talepler gündeme gelmiştir.
İrlanda		Dini grupların tescili gibi bir zorunluluk getirilmemiştir ve bu doğrultuda herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktadır.	Anayasaya göre Eğitim Bakanlığı hangi cemaate bağlı olursa olsun, okullara eşit fon sağlamakla yükümlüdür.		Din derslerine izin verilmekle ama zorunlu tutulmaktadır. Ülkedeki birincil ve ikincil öğretim okullarının büyük bölümü dini cemaatlere aittir. Çoğu okulda din dersi müfredatın bir parçası olsa da muafiyet imkânı tanınmıştır.
İspanya		Protestan, Yahudi ve Müslüman gruplar 1992 yılından itibaren devlet ile ikili anlaşmalar yapıp bu yolla vergi muafiyetlerinden yararlanmaktadır ve dini nikâhları remi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca bu sayede söz konusu gruplar okullara din öğretmeni, hastanelere, cezaevlerine ve askeri kurumlara din görevlisi yerleştirebilmektedir. Bazı özerk bölgelerde başka dini gruplarla da anlaşmalar mevcuttur. Dini grupların resmi olarak tescil ve reddedilmeleri halinde yargıya başvurma imkânları mevcuttur. Tescil edilmeyen grupların dernek olarak faaliyet göstermeleri de mümkündür.	Devlet okullarında verilen din derslerine 2004'den itibaren mali yardım sağlanmaktadır. Ayrıca Çoğulculuk ve Bir Arada Yaşamı Vakfı yoluyla azınlıklara ve dini gruplara eşitlik ve diyalogu teşvik amacıyla destekler sağlanmaktadır.	Devlet vergi mükelleflerine gelirlerinin %0.7'si oranındaki bir tutarı Katolik Kilisesi'ne veya sivil toplum kuruluşlarına tahsis etme imkânı vermiştir. Bu vergi diğer dini gruplar için kullanılmamaktadır.	Okullarda Katolikler için seçmeli din dersi imkânı bulunmaktadır. 2004 yılında sınıfların 10 öğrencinin altına düşmemesi kaydıyla Müslüman, Yahudi ve Protestan öğrenciler için de bu imkân tanınmıştır.
İsveç		Dini faaliyet yürütmek için tescil gerekli değildir, ancak devlet yardımlarından faydalanmak isteyenler bu amaçla başvuruda bulunabilmektedir.	Resmi olarak tanınmış cemaatler doğrudan devlet yardımlarından yararlanabilir. Bağımsız dini okullar da devlet yardımı almaktadır.	İsveç Kilisesi'ne ek olarak, tanınan sekiz cemaate (22 dini gruba) ulusal vergi sistemi üzerinden gelir elde etme imkânı tanınmıştır.	Tüm dinleri kapsayan din dersi zorunludur, ayrıca ebeveynlerin çocuklarını dini okullara gönderme imkânı da bulunmaktadır.
İtalya		1984 yılında Katolik Kilisesi ile yapılan konkordatonun yenilenmesi sonrasında, bu tür anlaşmaların diğer dini cemaatlerle de yapılması imkânı tanınmıştır. Başvuru halinde bu tür bir anlaşma yapılması sonrasında cemaatler devlet hastanelerine, cezaevlerine, askeri kurumlara dini görevli yerleştirme, dini nikâhların resmi kabulü, dini cenazelerin kolaylaştırılması ve dini gün ve bayramlarda öğrencilerin okuldan izinli sayılması gibi haklara sahip olmaktadır. Bu cemaatler ayrıca vergi muafiyetinden yararlanır.	Resmi olarak tanınmış gruplara ibadet yerlerinin inşası için fon ve arazi tahsis edilmekte ve tarihi nitelikteki ibadet mekânlarının korunmasına katkı sağlanmaktadır.	İtalya'da toplanan gelir vergisinin yaklaşık %8 oranında bir bölümünü başta Katolik Kilisesi olmak üzere resmi olarak tanınan dini gruplara yardım olarak aktarılmaktadır. Bununla birlikte istemeyenler için bu paranın hayır derneklerine ve kültürel projelere aktarılması imkânı bulur.	1984 tarihli anlaşmaya göre devlet okullarında Katolik Kilisesi için seçmeli ders verme imkânı bulunmaktadır.
Lüksemburg		1801'deki konkordato ile başlayan süreçte devlet ile	Anlaşma imzalanan cemaatlere,		1997 yılında Katolik Başpiskoposluğu ile

		anlaşma imzalayan dini cemaatler arasında Katolikler, Ortodokslar -Yunan, Rus ve Sırp-, Lüksemburg Reformcu Protestan Kilisesi ve Lüksemburg Protestan Kilisesi bulunmaktadır. Müslüman cemaat ile ilgili farklı bir yol izlenerek tescilin Parlamento tarafından kabulü gerekli görülmüştür. Müslüman cemaatler 2008'den itibaren İslami Merkez Konseyleri statüsüyle tescil için başvurularında bulunmaya başlamışlardır.	bu cemaatlerin dini görevlilerinin maaşları da dâhil olmak üzere doğrudan mali yardım sağlanır. Din derslerinde görev alan öğretmenlerin maaşlarına ek olarak, anlaşma imzalanan dini cemaatlerin devlet ve özel okullarına da destek verilir.		imzalanan anlaşma gereği, din dersleri yerel bir mesele olarak ele alınmakta ve yerel toplulukların ihtiyaçlarına göre belirlenmektedir. Tüm devlet okullarında din dersi mevcuttur ve öğrenciler bu ders ile ahlak dersi arasında seçim yapmaktadır.
Portekiz		2001 tarihli Dini Özgürlükler Kanunu ile ulusal çapta 30 yıldan, uluslararası çapta ise 60 yıldan uzun süredir faaliyet gösteren dini grupların tanınmasına imkân verilmiştir. Bu kanun kapsamına giren cemaatler vergi muafiyeti, dini nikâhın tanınması, cezaevleri ve hastanelerde din hizmeti ile dini gün ve bayramların kabulü gibi haklardan yararlanır. Kanuna göre her bir cemaat ile devlet arasındaki anlaşma ayrı olarak müzakere edilmektedir. Katolik Kilisesi ise bu kanun kapsamında değildir ve özel ayrıcalıklara sahiptir.	Askeriye, hastaneler ve cezaevlerindeki Katolik dini görevliler için mali destek verilmektedir.	Vatandaşlar gelir vergisinin %0.5'lik bir oranını Katolik Kilisesi'ne veya diğer bazı kurumlara tahsis edebilmektedir. Diğer dini örgütlerin bu vergi gelirinden yararlanma imkânı yoktur.	Orta öğretimde seçmeli "din ve ahlak" dersi mevcuttur. Bu ders yerine Katolikliğe giriş dersi alınabilmekte, ancak bu durumda öğretmenlerin Katolik Kilisesi tarafından onaylanması gerekmektedir. Bir okulda o dine mensup en az 10 öğrenci bulunması koşuluyla, resmi statüye sahip diğer dini cemaatler de din dersi verme hakkına sahiptirler.
Yunanistan	Ortodoks	Sadece Ortodoks Kilisesi, Yahudiler ve Müslümanlar mülk sahibi olma, miras bırakma, miras alma ve kendi dini gruplarının ismi ile hukuki işlemde bulunma hakkına sahiptirler. Bunlar dışında kalan bazı "bilinen dinler" için tüzel kişilik kazanma imkânı mevcuttur, fakat ibadet yerine sahip olma dâhil bazı haklar kısıtlanmıştır.	Devlet, Ortodoks Kilisesi'nin dini görevlilerinin maaşları, eğitim masrafları ve bu kiliseye ait ibadet mekânlarının ihtiyaçları için mali destek vermektedir. Ayrıca Batı Trakya'daki üç resmi Müslüman liderin ve imamların maaşları ödenmekte ve bu gruplar haricinde kalan imamlara az miktarda bir aylık gelir sağlanmaktadır.		Ortodoks öğrenciler için din dersi zorunludur. Ortodoks olmayan öğrenciler isterlerse bu dersten muaf olabilmektedir.

Kaynak: Avrupa Parlamentosu, "Tax co-ordination in the European Union", Directorate-General for Research Working Paper, Economic Affairs Series, ECON 125 EN. ABD Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Dini Özgürlükler Raporu, 2009.

Tablo 1’de yer alan AB üyesi ülkelerde din-devlet ilişkilerinde görülen uygulama çeşitliliğine rağmen, bazı yaklaşım benzerliklerine dikkat çekmek gerekir:

- AB üyesi ülkelerde din-devlet ilişkileri ne kadar farklı şekillerde düzenlense de devletin bir dinin veya mezhebin doktrinine ilişkin müdahalelerde bulunmadığı görülmektedir. Aksine cemaatlere bu alanda giderek daha fazla özerklik tanınmaktadır. Zorunlu veya seçmeli olsun, din derslerinin içeriğinde dini cemaatlere söz hakkı tanınması veya cemaatlerin bu hizmetleri doğrudan kendilerinin sağlaması bunun bir örneğidir. Yine dini görevli yetiştiren yüksek öğrenim kurumları ile cemaatler arasında ilişkiler, cemaatlerin yurtdışından dini görevli getirebilmelerini sağlayan düzenlemeler mevcuttur.
- Hemen her ülkede göç yoluyla gelen dini grupları ve yeni dini inançları tescil etme yoluyla ibadet özgürlüğünü sağlama eğilimi görülmektedir. Ancak inanç çeşitliliği arttıkça her dini grupla farklı bir yasal statü üzerinden ilişki kurma yöntemi de sınıra dayanmakta ve karmaşıklaşmaktadır. Bazı ülkelerde yasal statü tanınan dini cemaat sayısının 100’ü geçmesi, yukarıda da bahsettiğimiz sözleşmecî yaklaşımın önüne çıkacak en büyük engelin bu çeşitlilik ve yol açabileceği eşitsizlikler olduğunu göstermektedir.
- Birçok ülkede dini cemaatlerin finansmanı için devlet yardımı ve özel vergiler kullanılsa da, gönüllülüğe dayanmayan sistemlerde dini inancı olmayanlar için özel düzenlemeler olduğu görülmektedir.¹¹ Yine din dersinin zorunlu olduğu ülkelerde öğrenciler için belli bir dinin öğretisini içermeyen ahlak/etik dersleri mevcuttur.
- Hemen her ülkede dini nikâh resmi olarak tanınmaktadır. Yine hastaneler, cezaevleri ve askeri kurumlarda ibadet ihtiyacının yerine getirilmesi için düzenlemeler bulunmaktadır.

Din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesine ilişkin bu örneklerle ek olarak kısaca ABD’deki uygulamadan da söz etmek gerekir. ABD Anayasasına 1791 tarihinde yapılan ekleri kapsayan Haklar Bildirgesi’nin ilk maddesi, dini inanç özgürlüğünü tanımlar ve devlet ile dini kurumlar arasındaki ilişkilerin sınırlarını belirler. Maddeye göre “Kongre bir dinin kurumsallaşması yönünde veya bir dinin pratiklerini kısıtlayıcı nitelikte kanunlar yapamaz”. Bu madde günümüze kadar ABD’deki dini inanç ve ibadet özgürlüğünün tek kaynağı olmuştur. Madde iki ana kural getirmiştir: Birincisi devlet ve dini örgütlenmeler arasında hiçbir kurumsal bağın bulunmaması, ikincisi de dini ibadetin özgürce yerine getirilmesine yönelik engellemelerin yasaklanmasıdır. Bu madde uyarınca hiçbir eyalet veya federal hükümet kilise kuramaz, hiçbir dini kayıran veya dini cemaatlere fayda sağlayan kanun çıkarılamaz, hiçbir kişiye dini inançları konusunda baskı yapılamaz ve dini faaliyetler ile organizasyonların desteklenmesine yönelik vergiler konulamaz.¹²

ABD’nin sekülerizm anlayışı, Yüksek Mahkemenin Lemon-Kurtzman kararında formüle edilmiştir: 1) Hiçbir yasama ve idare işleminin amaç unsuru dini olmamalıdır; 2) İşlemin uygulanmasıyla din ne olumlu ne de olumsuz bakımdan etkilenmelidir; 3) İşlem dolayısıyla devlet dine karşı aşırı bir ilgi göstermemelidir.¹³ Dini cemaatlere dolaylı fayda sağlayacak uygulamalar için ise bir esneklik getirilmiştir. Dini gruplar seküler amaçlı bir uygulamadan, dolaylı olarak, uzaktan ve tesadüfen fayda sağlamışlarsa, bu uygulama geçersiz kabul edilmemektedir. Ancak seküler amaçla bile olsa doğrudan yardımlarla dini gruplara destek sağlanmasına izin verilmemektedir.

ABD’de dini kurumlar tamamen sivil toplum kuruluşları çerçevesinde örgütlenmektedir. Tüm dinler ve mezhepler özerk yönetimlere sahiptir ve yöneticilerini kendileri seçerler. Dini kuruluşların büyük

¹¹ Örneğin Tablo 1’de yer almasa da İzlanda ilginç bir örnektir. İzlanda’da, vatandaşlar isterlerse zorunlu olarak toplanan kilise vergisini bir dini cemaat yerine İzlanda Üniversitesi’ne (University of Iceland) yönlendirebilmektedirler.

¹² H. S. Shiffrin ve J. Choper (1991) *The First Amendment: Cases, Comments, Questions*, St. Paul: West Publishing Co. 623-630.

¹³ İ. Gözaydın (2009) *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 244.

kısının eğitim ve sağlık alanında faaliyetleri bulunmaktadır. Dini örgütlere yönelik mali yardımlar ve vergi uygulamaları söz konusu olmadığından, finansman çok çeşitli yöntemlerle cemaatlerin kendileri tarafından sağlanmaktadır. Bunlar arasında diğer ülkelerde de görülen aidat, bağış, dini faaliyetler ve kilise mülkleri yoluyla elde edilen gelirlere ek olarak, değişik finansal araçların kullanılması sayesinde sağlanan fonlar bulunmaktadır. Amerikan sisteminde dini örgütlenmelere yönelik mali desteklerin sınırlandırılmasında Haklar Bildirgesi'nin yanı sıra, iki faktörün de rol oynadığı söylenebilir. Öncelikle Amerikan sisteminde özgürlük doğrudan eşitlik ile bağlantılandırıldığından, devletin bir kere dini gruplara mali destek yolunu açması durumunda, uygulamada en marjinal kalan gruplara kadar bu yardımların ulaşmasının imkansızlığı nedeniyle ayrımcılığın ister istemez ortaya çıkması engelleyici bir unsur olmuştur. İkinci olarak, ABD'de Avrupa'dakine benzer bir sosyal devlet geleneğinin bulunmaması, din hizmetlerinin finansmanının piyasa mantığı içerisinde çözümlenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu finansman formülüyle, dindarlar bir taraftan din hizmetlerinin mali yükünü üstlenirken, diğer taraftan hizmet şekli ve kalitesi üzerinde daha fazla denetim imkânı elde etmektedir.

ABD'de devlet okullarında din dersi verilmemekte ve dini ibadet için imkân sunulmamaktadır. Bununla birlikte cemaatler kendi okullarını kurabilmektedir. Cemaatlerin en çok faaliyet gösterdikleri alanlardan biri sağlık sektörüdür ve dini nedenlerle kürtaj gibi bazı sağlık hizmetlerini sunmama hakkına da sahiptirler. Cezaevlerinde dini ibadet ihtiyaçlarının sağlanması 2000 yılında kabul edilen "The Religious Land Use and Institutionalized Persons Act" ile garanti altına alınmıştır. Cezaevlerinde semavi dinlerin büyük bölümü için ibadet imkânı sağlanmakta ve dini cemaatler de bu imkânın kullanılmasına destek olmaktadır. Yine dini amaçlı olmasa da, mahkumlara sağlanan bazı rekreasyon amaçlı faaliyetlerde dini inanç gruplarıyla işbirliği yapılmaktadır. Amerikan ordusunda din hizmetleri Savunma Bakanlığı'nın yönetmelikleri uyarınca sağlanmaktadır. Örneğin, "Dini Pratiklerin Askeri Hizmetlere Uyumu" yönergesi¹⁴ ile askeri nedenlerle sınırlanmadığı ve askeri hizmetleri engellemediği sürece dini ibadet ihtiyaçlarının özgür bir şekilde yerine getirilmesine imkân tanınmıştır. Bu olanaklar arasında kutsal günlerin ve bayramların kutlanması, personel odalarının ayrılmasında, sağlık hizmetlerinde ve sunulan yemeklerde dini farklılıkların gözetilmesi, müfredatta dini pratikler ve inançlara ilişkin bilgilerin yer alması, dini simgelerin askeri görevlere zarar vermemek koşuluyla askeri üniforma ile birlikte kullanılması yer almaktadır. Yine Savunma Bakanlığı tarafından hazırlatılan el kitaplarında ise dini pratiklerin uygulanması ve daha az bilinen dini grupların ihtiyaçlarının saptanması ve sağlanması yönünde düzenlemeler getirilmektedir.

Son olarak din ve devlet ilişkileri üzerine bir çalışmadan faydalanılarak, bu bölümde kısaca özetlenen pratiklerin uygulamadaki sonuçlarının değerlendirmesi ve daha sonra ele alınacak olan Türkiye örneği ile kıyaslaması yapılabilir. Grim ve Fiske (2006) din-devlet ilişkileri alanında 196 ülkeyi kapsayan üç ayrı endeks geliştirmiştir. 2003 yılına ait *Uluslararası Dini Özgürlükler Raporu*'ndaki bilgiler üzerinden üretilen bu endekslerden birincisi, devletin din üzerindeki düzenleyici uygulamalarını ölçmeyi amaçlıyor. Devletler tarafından tanınan hakları ve uygulanan temel politikaları kapsayan ilk endeks, misyoner faaliyetlerin yasaklanması, devletin ibadet özgürlüğüne müdahalesi, dini inanç özgürlüğünün tanınmaması, devletin genelde inanç özgürlüğüne saygı göstermeyen uygulamaları ve dini inanç özgürlüğüne desteği gibi değişkenler üzerinden hesaplanmaktadır. Kanunlar, politikalar ve idari işlemlerin dini pratikler, din adamlığı ve dini inanç tercihi üzerinde oluşturduğu bu türden kısıtlamalar incelendiğinde, anayasalarında din ve vicdan özgürlüğüne yer veren birçok ülkede belli gruplara karşı idari müeyyideler ve açık düşmanlık anlamına gelecek tutumlar olduğu ve bu türden uygulamaların baskıcı rejimlerle sınırlı olmadığı görülmektedir. Örneğin Almanya'da 1996 yılından beri Scientology tarikatına bağlı kişileri çalıştıran firmalar, Çalışma Bakanlığı'nın uygulamalarıyla bir nevi fişlenmekte, özellikle gençlerin ilgisini çeken bazı yeni dini gruplara ilişkin olarak federal hükümetler broşürler yayınlamakta ve bazı azınlıklar bir dini cemaat olarak kayıt altına alınmak ve mevcut haklardan yararlanmak için mücadele vermek zorunda kalmaktadır. Devletin kayırmacı

¹⁴ ABD Savunma Bakanlığı (2009) Accommodation of Religious Practices Within the Military Services, 1300.17.

uygulamalarını ölçen ikinci endeks ise sadece belirli dini gruplara fayda sağlayan (devletin dini gruplara yönelik mali yardımlarındaki dengesizlik, belli bir dinin kayırılma derecesi, dinle ilişkili mali yardımlardaki eşitsizlikler, devlet fonlarının kullanımı vb.) teşvik ve ayrıcalıkları temel almaktadır. Toplumsal regülasyonu konu alan son endeks ise resmi düzenlemelerin ötesine geçen kurumsal ve kültürel sınırlamaları ölçmeye çalışmaktadır. Geleneksel olmayan dinlere karşı olumsuz davranışlar, başka dinlere geçene karşı olumsuz tutumlar, dini tebliğe karşı negatif tavırlar, yeni gelen dinleri engellemeye yönelik davranışlar gibi toplumsal ve kültürel kısıtlamalar resmi devlet uygulamalarına dayanmasa da devlet tarafından hoşgörülebilme veya teşvik edilebilmektedir.¹⁵

Tablo 2 - Uluslararası Dini Özgürlükler Endeksleri –Seçilmiş Ülkeler

Ülkeler	Devlet Regülasyonları Endeksi	Devletin Kayırmacılığı Endeksi	Toplumsal Regülasyon Endeksi
Suudi Arabistan	10.0	9.3	10.0
Çin	9.2	6.5	4.8
İran	7.8	9.3	10.0
Yunanistan	6.1	7.8	6.5
Bulgaristan	6.1	7.5	4.3
Rusya	4.7	3.0	7.5
Romanya	4.7	6.0	6.3
Türkiye	3.9	7.0	8.3
Fransa	3.9	5.5	3.7
İsrail	2.2	8.2	7.8
İtalya	2.2	5.3	5.0
Almanya	2.2	4.7	2.2
İspanya	1.7	7.8	3.7
Macaristan	1.4	6.8	3.7
Belçika	0.8	7.5	4.8
Norveç	0.8	5.2	3.7
Finlandiya	0.8	6.5	2.3
Danimarka	0.8	6.7	0.0
Avusturya	0.6	6.2	5.2
Polonya	0.0	3.0	3.7
Hollanda	0.0	3.0	2.3
Kanada	0.0	6.5	1.8
İsveç	0.0	2.7	1.7
Birleşik Krallık	0.0	1.0	1.7
Lüksemburg	0.0	7.0	0.0
Portekiz	0.0	7.0	0.0
İrlanda	0.0	1.8	0.0

Kaynak: Grim ve Finke (2006).

Tablo-2, bu endekste yer alan 196 ülkeden bazılarına dair sonuçları içeriyor. Tablodan da görülebildiği gibi, dini inanç özgürlüğünün büyük ölçüde güvence altına alındığı ülkelerde bile, belli bir dinin kayırılma oranı yüksek çıkabilmektedir. Tablo-1’de yer alan AB ülkeleri incelendiğinde, Belçika, Norveç, Finlandiya, Danimarka, Avusturya, Lüksemburg ve Portekiz bu duruma ilişkin örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine dini özgürlüklerin tanınması ile kültürel/toplumsal baskıların azalması arasında genellikle pozitif bir ilişki olduğu görülürken, günümüzde özellikle Müslümanlara ilişkin sorunların yaşandığı İtalya ve Avusturya açısından tersi bir durum söz konusudur. Aynı endeks çalışması üzerinden Branas Garza ve Solano-Garcia, ülkelerdeki dini faaliyetlere katılım oranı ile devletin kayırmacılığı arasındaki korelasyonu inceleyen araştırmalarında, nüfusun büyük bölümünün tek bir dine mensup olduğu ülkelerde beklendiği gibi, kayırmacılığın da arttığını saptamışlardır. Ancak

¹⁵ B. J. Grim ve R. Finke (2006) “International Religion Indexes: Government Regulation, Government Favoritism, and Social Regulation of Religion”, *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 2(40), 7-8.

dini faaliyetlere katılım açısından benzeri bir sonuca varılamamaktadır. Dini faaliyetlere katılımın yaklaşık yüzde 50 civarında olduğu ülkelerde (Birleşik Krallık, Hollanda, Almanya, Fransa ve Belçika) tablodan da takip edilebileceği gibi kayırmacılık düzeyleri arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır.¹⁶ Türkiye için ise ikinci ve üçüncü endeksteği değerlerin yüksekliği dikkat çekicidir; azınlık cemaatleri ve yeni dini grupların 2000'lerin ikinci yarısından sonra tâbi oldukları hukuki mevzuatlarda yapılan değişiklikler, yasal statülerine ilişkin sorunlar ile toplumda gözlemlenen farklı dini gruplara karşı düşmanca yaklaşımlar dikkate alındığında, endekslerin güncellenmesi durumunda da bu değerlerin büyük bir farklılık göstermemesi muhtemeldir.

2. Türkiye'de Din Hizmetleri

ABD Dışişleri Bakanlığı *Uluslararası Dini Özgürlükler Raporu*'na¹⁷ göre Türkiye'de Müslüman Hanefi-Sünni çoğunluk dışında tahminlere göre 10-20 milyon arası Alevi, 500 bin Şii Caferi, 65 bin Ermeni Ortodoks Hıristiyan, 23 bin Musevi, 15 bin Süryani, 10 bin Bahai, 5 bin Yezidi, 3 bin 300 Yehova Şahidi, 3 bin değişik mezheplerden Protestan ve yaklaşık 3 bin Rum Ortodoks Hristiyan yaşamaktadır. Aynı zamanda sayıları tahmin edilemeyen Bulgar, Nasturi, Gürcü, Katolik ve Maruni Hristiyan bulunmaktadır. Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığının (DİB) verilerine göre 80.636 cami, Emniyet Genel Müdürlüğü'nün 2007 Ocak kayıtlarına göre ise aktif olarak faaliyet gösteren 900 cemevi, 321 kilise (90 Rum-Ortodoks, 55 Ermeni, 60 Süryani Ortodoks, Kadim ve Katolik, 3 Keldani, 4 Bulgar, 1 Arap Ortodoks, 1 Gürcü Katolik, 2 Türk Ortodoks, 53 yabancılara ait kilise ve 52 protestan kilisesi), 36 sinagog, 7 mahfil ve 9 adet Yehova şahitlerine ait ibadet salonu bulunmaktadır.¹⁸

1982 Anayasasının başlangıç bölümünde "*lâiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı*" belirtilmiştir. Anayasanın değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif dahi edilemez nitelikteki 2. maddesine göre Türkiye Cumhuriyeti laik bir devlettir ve 15. maddeye göre "*kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz*". Din ve vicdan hürriyetini içeren 24. Maddeye göre din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta-öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.

Türkiye'de din hizmetlerinin düzenlenişine ilişkin mevzuat ve uygulamalar bir önceki bölümde yer alan örneklerle kıyaslamalı olarak incelendiğinde kaşımıza her açıdan tartışmalı bir tablo çıkmaktadır. Bu bölümde bu kıyaslamaların yapılabilmesi amacıyla, Türkiye'de din hizmetleri dini cemaatlerin hukuki statüleri, mali yardımlar ve kamu kurumlarına ilişkin düzenlemeler ile DİB teşkilatı ve bu kuruma yönelik eleştiriler çerçevesinde incelenmektedir.

a) Hukuki Statü ve Tüzel Kişilik Sorunu

Türkiye'de dini cemaatler açısından örgütlenme özgürlüğünün tam olarak kullanabildiğini söylemek güçtür. Hemen her cemaate ilişkin mevcut tehdit algıları bu özgürlüğü engelleyen psikolojik faktör olarak öne çıkmaktadır. Tehdit algıları uygulamaya dini cemaatlerin tüzel kişilik olarak tanınmamasının yarattığı sorunların görmezden gelinmesi ve tüzel kişilik olarak tanınmanın dışında kalan hukuki iyileştirmelerin hem siyasi hem de bürokratik dirençle karşı karşıya kalması olarak yansımaktadır. Tüzel kişiliğin tanınmaması sadece mevcut sorunları ağırlaştırmakla kalmayıp, mali yardımlar, kamu hizmetlerinin düzenlenmesi gibi gündeme çok fazla gelmeyen eşitsizliklerin de önünü açmaktadır. Dini cemaatlerin örgütlenme özgürlüklerinin önündeki engellerin iki önemli tarihsel nedene dayandığı söylenebilir. Bunlardan ilki Lozan Antlaşması ile azınlıklar için oluşturulan

¹⁶ P. Branas-Garza ve A. Solano-Garcia (2007) "Why Do Governments Favor Religion", European Network on the Economics of Religion, Papers on Economics of Religion, PER 2007/01.

¹⁷ ABD Dışişleri Bakanlığı, *a.g.e.*

¹⁸ "Haber7, "Türkiye'de ibadethane sayısı patladı", 11 Ocak 2007, <http://www.tumgazeteler.com/?a=1889899>.

hukuki çerçeve ve bunu takip eden mütekebbiyet ilkesine dayanan ayrımcı uygulamalardır. İkincisi ise 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılması sonrasında ortaya çıkan boşluktur.

Türkiye’de azınlıkların yasal statüsünü düzenleyen 1923 tarihli Lozan Antlaşmasının 39-42. maddeleri ile azınlıklara yasalar önünde eşitlik ve ayrımcılıktan korunma hakkı, anadilde eğitim veren özel okullar açma hakkı, dini özgürlük hakkı ve belli koşullar altında devletten ilköğretim okullarında anadilde eğitim için kamusal mali destek alma hakkı tanıdığıdır.¹⁹ Antlaşmanın 42(3) maddesinde “...azınlıkların bugünkü durumda Türkiye’de mevcut olan vakıflarına ve dini ve hayri kurumlarına her türlü kolaylık ve müsaade gösterilecek ve Türk hükümeti yeni din ve hayır kurumlarının kurulması için bu gibi özel kurumlara sağlanmış olan gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir” şartı getirilmiştir. Lozan Antlaşması gayrimüslim cemaatlere ilişkin bir kısıtlama getirmemektedir, ancak Türkiye Cumhuriyeti en başından itibaren Antlaşma kapsamındaki cemaatleri Rum, Ermeni ve Musevi cemaatleri ile sınırlandıracak şekilde yorumlamıştır.²⁰

Cemaat vakıfları, gayrimüslim cemaatlere ait kilise, manastır, okul, hastane gibi kurumların yönetimini üstlenen vakıflara verilen isimdir.²¹ Osmanlı İmparatorluğu zamanında mevcut olan ve kazanılmış hak olarak vakıf sistemine geçmiş 161 dini cemaat vakfı (75 adet Rum, 52 adet Ermeni, 18 adet Musevi, 9 adet Süryani, 3 adet Keldani, 1 adet Bulgar, 1 adet Gürcü/Katolik, 1 adet Maroni ve 1 adet Esnaf Vakfı) bulunmaktadır.²² 1936 yılından sonra azınlık cemaatlerinin yeni vakıf olarak kaydedilmesine izin verilmemiş, 1935 tarihli Vakıflar Yasası ile mevcut vakıflar “mülhak vakıf”²³ statüsüne alınmış, bu da sonrasında “hayri ve fiili kıymeti olmaması” gerekçesine dayanılarak “mazbut vakıf”²⁴ uygulaması yoluyla cemaat vakıflarının taşınmazlarına el konulmasının önünü açmıştır. 1974 yılında Yargıtay’ın aldığı kararla cemaat vakıflarının yeni mülk edinmelerinin de önü kapatılmış ve 1936 sonrası edinilmiş mülklerin bedelsiz olarak eski sahiplerine iadesi öngörülmüştür. Gerçek sahiplerinin yaşamaması ve mirasçının olmaması durumunda ise mülkler Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), Hazine veya Milli Emlak’a devredilmiştir.

AB üyelik süreci cemaat vakıfları için yetersiz olsa bile iyileştirici bazı yasal düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Ağustos 2002 ve Ocak 2003 tarihli reform paketleriyle cemaat vakıflarının taşınmaz edinme, taşınmazları üzerinde tasarrufta bulunabilme ve bu taşınmazları tescil etmelerine imkân tanınmış, ancak bu haktan yararlanma önce Bakanlar Kurulunun, daha sonra ise VGM’nin iznine tabii tutulmuştur. VGM’nin verdiği bilgilere göre Kasım 2008 itibarıyla cemaat vakıflarının tasarruflarındaki taşınmazların kendi adlarına tescili için yaptıkları başvuruların sadece yüzde 29’u olumlu sonuçlanmıştır.²⁵ Şubat 2008’de yürürlüğe giren 5737 sayılı Kanun²⁶ ve Eylül 2008’de yürürlüğe giren buna bağlı Yönetmelik²⁷ ile, cemaat vakıflarının üçüncü kişilere satılmış veya ortak vakıflar devlet kontrolüne alındığından kamulaştırılmış olanlar dışında kalan azınlık mülklerinin geri verilmesinin önü açılmıştır.²⁸ Ancak Yasa VGM’nin kamulaştırma yetkisini ortadan kaldırmadığı gibi, bu imkânı daha da genişletmiştir. Ayrıca milletlerarası mütekebbiyet ilkesinin saklı tutulmasıyla

¹⁹ D. Kurban ve K. Hatemi (2009) *Bir ‘Yabancı’laştırma Hikayesi: Türkiye’de Gayrimüslim Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyet Sorunu*, İstanbul: TESEV, 10.

²⁰ E. Mahçupyan (2004) *Türkiye’de Gayrimüslim Cemaatlerin Sorunları ve Vatandaş Olamama Durumu Üzerine*, İstanbul: TESEV, 10.

²¹ D. Kurban ve K. Hatemi, *a.g.e.*, 9.

²² Davut Aydın, “Cumhuriyet Dönemi Vakıfları: Tarihi Bir Bakış ve Vergi Muafiyetine Sahip Vakıfların Mali Krizi”, *Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet*, TÜSEV, 2005, 3.

²³ Kurucularının çocukları ve mütevelliler tarafından yönetilen fakat Vakıflar Genel Müdürlüğüne gözetilen ve denetlenen vakıflar.

²⁴ Kurucuları ve mütevellileri ölmüş olup Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yönetilen vakıflar.

²⁵ D. Kurban ve K. Hatemi, *a.g.e.*, 16.

²⁶ 20.2.2008 tarihli ve 5737 sayılı Vakıflar Kanunu, 27.2.2008 tarihli ve 26800 sayılı *Resmi Gazete*.

²⁷ Vakıflar Yönetmeliği, 27 Eylül 2008 tarihli ve 27010 sayılı *Resmi Gazete*.

²⁸ Rum Ortodoks cemaatine ait mülklerin büyük bölümü bu nedenle kapsam dışı kalmıştır.

(madde 2) Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları arasındaki hak ve yükümlülükler açısından ayrımcılık bir anlamda yasal olarak tanınmıştır. Şubat 2008-Mayıs 2009 arasında 18 vakıf 152 adet mülkü kayda geçirmek için başvurmuştur. Gayrimüslim azınlıklar yasadaki değişikliğe rağmen vakıf yönetim kurullarının seçimlerine müdahale edilmesinden, yardım toplama amaçlı vakıfların vergilendirilme yönteminden, emlak satışlarından elde edilen gelirlerin dondurulmasından ve bir vakfın malından elde edilen gelirin başka bir vakfa aktarılamamasından şikâyetçilerdir. Yasanın getirdiği olumlu bir değişiklik azınlık vakıflarının yurtdışındaki kişi ve kurumlardan mali destek almasına ve bu desteği ülke içi ve dışındaki benzer vakıflara aktarabilmelerine olanak tanınmış olmasıdır.²⁹

Lozan Antlaşması kapsamında kabul edilen cemaatlerin tek sorunu taşınmazları değildir. Heybeliada Ruhban Okulu sorunun sürmekte oluşu, 27 Mayıs sonrası Demokrat Parti döneminde izin verilen Ermeni Ruhban Okulunun kapatılmış olması bu cemaatlerin ruhban yetiştirmelerini zorlaştırmakta, Rum Patrikhanesinin Ekümenik statüsünün tanınmaması gibi örneklerde bir dinin kendi iç yapısına gerek görüldüğünde müdahale edilmekte, Türkiye’de gayrimüslimlerin nüfusundaki düşüşle mevcut hukuki statü arasındaki çelişiklere bir çözüm getirilememektedir. Fakat tüm bu farklı sorunların en temelinde mevcut durumda cemaatlerin ve onları temsil eden örgütlerin “tüzel kişilik” olarak tanınmaması yatmaktadır.³⁰

Tüzel kişilik sorunu uygulamada Lozan Antlaşması dışında bırakılan gayrimüslim cemaatlerin örgütlenmeleri önünde de bir engeldir. Mevcut durumda Türkiye’deki diğer Hristiyan cemaatleri vakıf ve dernek kurma yoluyla örgütlenmektedirler. 5737 sayılı Kanunun 5. maddesi yeni vakıfların Türk Medeni Kanununa göre kurulacağı ve faaliyet göstereceği şartını getirmektedir. Ancak Medeni Kanun “belli bir ırk ya da cemaat mensuplarını desteklemek amacıyla” vakıf kurulmasına izin vermediğinden (madde 101), dini cemaatlerin kendi ihtiyaçları doğrultusunda örgütlenmelerinin önü önemli ölçüde kapatılmıştır. Dini grupların dernek olarak örgütlenmeleri de yine Medeni Kanun’da yer alan “Dernek, üyeleri arasında dil, ırk, renk, cinsiyet, din ve mezhep, aile, zümre ve sınıf farkı gözetemez; eşitliği bozan veya bazı üyelere bu sebeplerle ayrıcalık tanıyan uygulamalar yapamaz” şartı (madde 68) nedeniyle güçtür. Bu sorunlara rağmen, AB uyum yasaları ile bazı dini gruplar dernek ve vakıf kurma yoluyla faaliyet göstermeye başlamışlardır. Yine bu değişiklikler sayesinde, gayrimüslim cemaatlerin de ibadet yeri oluşturmalarının önü açılmıştır. 2003 yılında İmar Kanununda yapılan değişiklikle “il, ilçe ve kasabalarda mülkî idare amirinin izni alınmak ve imar mevzuatına uygun olmak şartıyla” ibadethane yapılabilmesine olanak tanınmıştır (ek madde 2). Ancak daha sonra bu madde ile verilen imkân, Uygulama Yönetmeliği ile özellikle az sayıda üyesi bulunan dini grupların ibadet yeri oluşturmalarının önünü tıkayan şartların getirilmiş olmasıyla kısıtlanmıştır.³¹ Özellikle Protestan cemaatlerin tüm bu düzenlemelere rağmen yaşadıkları sorunlar ve karşı karşıya kaldıkları keyfi uygulamalar ile bunlara ilişkin yasal süreçler son dönemlerde sıkça gündeme gelmektedir.

Özellikle 1980 sonrasında dernek ve vakıf kurma yoluyla örgütlenen bir diğer grup da Alevilerdir. Tekke ve zaviyelerin kapatılması ile birçok Alevi dergâhı da faaliyetine son vermek durumunda kalmış, bunun sonucunda uzun bir dönem Aleviler ibadetlerini gizli olarak yerine getirmişlerdir. Ancak, özellikle iç göç sonrası şehirlerde Alevilerin hem sosyal ve kültürel olarak birlikteliğini sağlayacak hem de ibadet ihtiyaçlarını karşılayacak bir yapılanmaya gereksinim duyulmuştur. Aleviler bu amaçla kültür dernekleri ve vakıfları çatısında örgütlenmişler ve ibadetlerini yerine getirme amacıyla

²⁹ ABD Dışişleri Bakanlığı, *a.g.e.*

³⁰ Venedik Komisyonu bu sorunlara ilişkin görüşünde Türkiye’deki otoritelerin dini cemaatlere tüzel kişilik verilmesini laiklik ilkesine ve Anayasanın 2, 13, 14 ve 24. maddelerine aykırı gördüklerini, ancak Avrupa’da tüzel kişilik olarak tescile imkân veren birçok devlet olduğunu, laiklik geleneğine sahip Fransa’nın dini cemaatlere *associations cultuelles* adı altında tescil imkânı verdiğini belirtmiştir. P. Van Dijk, C. Grabenwarter ve F. Sejersted, *a.g.e.*, 10.

³¹ Protestan Kiliseleri Derneği Hukuk ve İnanç Özgürlüğü İzleme Kurulu (2010) ‘Tehdit’ Mi, Yoksa Tehdit Altında Mı?: Türkiye’deki Protestanlar’ın Yasal Ve Sosyal Sorunları, 21.

cemevleri inşa etmişlerdir. Cemevlerinin yasal olarak ibadethane olarak tanınması gündemde olsa da, bu sorun hala çözülememiştir. Benzer bir durum Alevilerin DİB içinde temsil edilmeleri yoluyla Alevi dedelerinin istihdamı ve eğitiminin sağlanması talepleri için de geçerlidir.

Tekke ve zaviyelerin kapatılması ve Müslüman vakıflarının malvarlıklarına ilişkin düzenlemelerin sonrasında, Sünni-Hanefi cemaatlerin ve tarikatların da meşru zeminde yapılanmasının önü kapatılmıştır. DİB'in kuruluşu sonrasında Müslümanlara ait vakıfların yönetimi de azınlık vakıfları gibi VGM altında toplanmıştır. Dolayısıyla Cumhuriyetin ilk yıllarında vakıflara yönelik olumsuz yaklaşımdan Müslümanlar da nasiplerini almışlardır.³² Bugün Türkiye'de en çok tartışılan konulardan biri Müslüman cemaatler iken, aslında bu cemaatlerin örgütlenmesinde şeffaflığı sağlayacak herhangi bir yasal düzenleme yoktur. Cemaatların/tarikatların gayrimeşruluklarını ortadan kaldırmak için vakıf ve dernekler kanalıyla faaliyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir³³, fakat bu ne hukuki ne de fiili sorunları ortadan kaldırmakta ve cemaatlerin devlet ile ilişkilerinin seyrine göre ilerlemektedir. Nitekim Davut Aydın'ın TÜSEV için yaptığı çalışmada Türkiye'de 1988-1997 arasında düzenli olarak artış gösteren tescil edilen vakıf sayısının, bu tarihten itibaren düşüşe geçtiği görülmektedir.³⁴ Bu çalışmada böyle bir yargıda bulunulmamış olsa da, bu düşüş eğilimi ile 28 Şubat sonrası ortam arasındaki ilişki araştırılmaya muhtaçtır. Kurban ve Hatemi'nin Müslüman vakıfların yaşadıkları sorunlara ilişkin tespitleri böyle bir ilişkinin varlığı ihtimalini güçlendirmektedir:

“Özellikle 28 Şubat 1997'de askerinin siyasete MGK üzerinden müdahale etmesiyle başlayan süreçte, bu vakıfların anayasa ve yasalardan doğan örgütlenme hakları ihlal edilmiştir. '28 Şubat süreci' olarak bilinen bu dönemde, 'gerici' oldukları şüphesi ile birçok yeni Müslüman vakıf hakkında dağıtma ve yönetici azli davası açılmıştır. Örgütlenme hürriyetinin özüne dokunmayacak şekilde ve ancak kanunlarla veya Anayasa'ya uygun düzenlenmesi gereken bu davaların açılabilmesi için dayatılmış bir tebliğ ile düzenleme yapılmıştır.”³⁵

Farklı dini grupların yaşadıkları sorunlara bakıldığında aslında gerçek ihtiyacın din ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde tüm dini cemaatlerin örgütlenme özgürlüklerinin vatandaşlık temelli bir anlayışla bir arada tartışılması olduğu görülmektedir. İhtiyaç duyulan dini cemaatlerin din adamı istihdam etme, yardım ve bağış toplama, ayin yapma, eğitim verme benzeri ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olan vakıf ve dernek şeklindeki örgütlenmeleri aşan, dini kurumlara özgü bir tescil ve tüzel kişilik anlayışının uygulamaya geçirilmesidir.³⁶ Bu türden bir düzenlemeye gidilmeksizin, tek tek grupların statüsüne ilişkin yapılacak iyileştirmeler yetersiz kalacak ve bir sonraki bölümde ele alınacak eşitsizliklerin giderilmesine yönelik adımlar atılamayacaktır.

b) Mali Yardım ve İdari Düzenlemeler

Türkiye'de farklı inanç gruplarına yönelik hukuki mevzuat ve uygulamalar ihtiyaçlar temelinde incelendiğinde karşımıza özgürlüklerden çok kısıtlamalarda ortaklaşan ve laiklik ilkesiyle çelişen düzenlemeler çıkmaktadır. Örneğin, Genel İdare içinde yer alan DİB Müslümanlara yönelik bir kurumdur ve zorunlu din dersleri müfredatı uygulamada Müslümanlara yönelik olarak hazırlandığından genel görünüm açısından belli bir dinin belli bir mezhebine yönelik kayırmacı bir yaklaşımın geçerli olduğu izlenimi mevcuttur. Türkiye'de Genel İdare içinde yer alan DİB bütçe kaynaklarıyla, dolayısıyla inancı ne olursa olsun tüm vergi mükelleflerinin katkılarıyla finanse edilirken, DİB dışında herhangi bir dini gruba yönelik doğrudan mali yardım bulunmamaktadır. Ayrıca Türkiye'de kamu fonlarından (Sünni) Müslümanlara aktarılan kaynak DİB bütçesi ile sınırlı değildir;

³² Zaman, “Gayrimüslimler konusunda Osmanlı geleneğini devam ettirmedik”, 3 Ekim 2010.

³³ İ. Kara (2009) *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, İstanbul: Dergah yayınları, 3. Baskı, 96.

³⁴ D. Aydın, *a.g.e.*, 40.

³⁵ D. Kurban ve K. Hatemi, *a.g.e.*, 21.

³⁶ Protestan Kiliseleri Derneği Hukuk ve İnanç Özgürlüğü İzleme Kurulu, *a.g.e.*

zorunlu din dersleri ve İmam Hatip Liselerinin (İHL) mali yükü ve dini yapıların imar ve restorasyonu için yapılan harcamalar da bu miktarın hesaplanmasında dikkate alınmalıdır.

Türkiye’de sadece Lozan Antlaşması kapsamında kabul edilen 22 Ermeni, 22 Rum ve 3 Musevi özel azınlık okulu bulunmaktadır ve bu okullar müfredatlarında kendi cemaatlerinin kültürüne ilişkin derslere yer verebilmektedirler. 5580 sayılı Özel Eğitim Kurumları Kanununa tabii olan bu okullara yönelik Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) bütçesinden yapılan katkı, Türkçe ve Türkçe Kültür derslerinin öğretmen maaşları ile sınırlıdır. Türkiye’de azınlık cemaati statüsünde olmayan diğer gayrimüslim azınlıkların kendi okullarını kurma hakkı yoktur. Aslında, herhangi bir dini nitelikte örgütlenmenin açık ve şeffaf bir şekilde yeni okul açmasına imkân bulunmamaktadır; ancak pratikte bazı Müslüman grupların bunu dolaylı yollarla gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Dini görevlilerin eğitimi Müslümanlar için MEB bünyesindeki İmam Hatip Liseleri (İHL) ile üniversitelerin İlahiyat Fakülteleri yoluyla yapılır. Ancak MEB’in 2009 tarihli İmam Hatip Liseleri Yönetmeliğinde DİB ile herhangi bir açık ilişki belirtilmemiştir. Hem İHL’ler hem zorunlu din dersleri konusunda sorumlu birim MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğüdür. İlahiyat Fakülteleri ise Yüksek Öğrenim Kurumunun sorumluluğu altındadır. Zorunlu din derslerinden muafiyet azınlık statüsündeki cemaatlere mensup öğrenciler için söz konusu olsa da, uygulamada güçlükler yaşanmaktadır³⁷. Zorunlu din dersleri hakkındaki tartışmalar Aleviliğin dışlanması üzerinden tartışılırken, din derslerinin tamamen kaldırılması nadiren dile getirilmekte ve tüm dini cemaatler ile dini inancı olmayan ailelerin çocukları için de alternatifler oluşturacak şekilde eşitlikçi uygulamaların devreye sokulması ise hemen hiç gündeme gelmemektedir.

Değişik kamu hizmetleri ve kurumlarına ilişkin düzenlemelere bakıldığında ise, dini ibadet ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik farklı uygulamaların mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin hastanelere ilişkin olarak Sağlık Bakanlığının Yataklı Tedavi Kurumları İşletme Yönetmeliğinin³⁸ “Dini Ödevlerin Yapılma Şekli” düzenleyen 193. maddesi “*Kurumlarda rastgele yerlerde ibadet edilmez. Kurum olanakları müsait olduğu takdirde hastalardan ibadetlerini yerine getirmeye isteyenlere yer ayrılabilir. Agoni halindeki hastalara hangi din ve mezhepten olursa olsun istenildiği takdirde dini telkin ve dualar yapmak üzere bir din adamı davet edilebilir*” şartını getirmektedir. Özel Hastaneler Yönetmeliği ile de hastaneler içerisine ibadethane açılmasına imkân verilmiştir. Sağlık hizmetleri açısından ibadethane ihtiyacı devlet hastanelerinde Müslümanlara yönelik olarak –ve mezhep farklılıkları gözetilmeden- karşılanıyor olsa da, sağlık alanında özel sektörün varlığı farklı dini cemaatlere ilişkin olanakların sunulmasına imkân tanımaktadır.

Cezaevlerinde dini görevlilerin hizmet vermesi uygulaması 1974 yılında DİB tarafından verilen dini konferanslarla başlamıştır. 1980 sonrasında ise hükümlü ve tutukluların eğitimi amacıyla Ceza ve Tevkif Evleri Genel Müdürlüğü Eğitim Biriminin kurulması ile Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersini de içeren bir müfredat uygulamaya konulmuştur. Bu dersler Cezaevi Vaizleri olarak görev yapan ve hükümlülerle bireysel görüşme yapma imkânına da sahip DİB personeli tarafından yürütülmektedir.³⁹ Ceza İnfaz Kurumları ve Tutukevleri Personeli Eğitim Merkezleri Kanununa⁴⁰ göre ise, bu Eğitim Merkezlerinin Eğitim Kurulunda eğitimden sorumlu Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı yer almaktadır. Ceza İnfaz Kurumları ile Tevkifevlerinin Yönetimine ve Cezaların İnfazına Dair Tüzükte⁴¹ 1983 yılında yapılan değişikliğe göre, “*Din adamı, hükümlü ve tutuklulara vaaz etmek, dini eğitim ve telkinde bulunmak, manevi yönden kalkınmaları için çalışmakla görevlidir*” ve “*Din adamı, hükümlünün manevi kalkınma yönünden gösterdiği gelişmeyi, sicil ve müşahade fişinin din durumu bölümüne*

³⁷ Örneğin, muafiyet başvurusunda bulunanlardan vaftiz belgesi talep edilmesi gibi...

³⁸ 10.9.1982 tarihli ve 8/5819 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, 13.1.1983 tarihli ve 17927 sayılı *Resmi Gazete*. Değişiklik 5.5.2005 tarihli ve 25806 sayılı *Resmi Gazete*.

³⁹ Ş. Özdemir (2002) “Türkiye’de Cezaevlerinde Din Eğitimi Uygulamasının Geçirdiği Aşamalar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, II(2), 65-78.

⁴⁰ 29.7.2002 tarihli ve 4769 Sayılı Kanun, 2.8.2002 tarihli ve 24834 sayılı *Resmi Gazete*.

⁴¹ 5.7.1967, No: 6/8517.

kaydeder". Bu uygulama ile bir anlamda tutuklu ve hükümlülerin dini inançları devlet tarafından izlenmekte ve kaydedilmektedir. Hükümlü ve Tutukluların Ziyaret Edilmeleri Hakkında Yönetmelik⁴² yabancı uyruklu tutuklu ve hükümlüler için Konsolosluklarda çalışan dini görevliler tarafından Bakanlık iznine bağlı olarak ziyaret imkânı tanınırken, farklı dini inançlara sahip vatandaşların bu hakları görmezden gelinmiştir. Yine tutuklu ve hükümlüler için dini bayramlara ilişkin uygulamalarda farklı dini cemaatleri kapsayan bir düzenleme bulunmamaktadır. Hâlbuki Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin "Avrupa Cezaevi Kuralları" başlıklı 2006(2) sayılı tavsiye kararında, "Düşünce, din ve vicdan özgürlüğü" başlığı altında Türkiye'deki uygulamayı önemli ölçüde yetersiz kılan şu ilkeler sıralanmaktadır⁴³:

"Tutuklu ve hükümlülerin düşünce, din ve vicdan özgürlüklerine saygı duyulmalıdır. Cezaevi rejimi mümkün olduğunca tutuklu ve hükümlülerin dinlerinin gereklerini yerine getirmelerine ve inançlarını yaşamalarına, bu din ya da inançların resmi temsilcilerince verilen hizmetlerden yararlanmalarına ya da bu temsilcilerce düzenlenen toplantılara katılmalarına, din veya inançlarının temsilcileriyle özel görüşmeler yapmalarına ve din ya da inançlarıyla ilgili kitapları ya da basılı eserleri bulundurmalarına olanak verecek şekilde düzenlenmelidir."⁴⁴

Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHÇEK) Kanununda⁴⁵ "*Sosyal hizmetlerin yürütülmesi ve sunulmasında sınıf, ırk, dil, din, mezhep veya bölge farklılığı gözetilemeyeceği*" hükme bağlanmıştır. SHÇEK ile DİB arasında din hizmetlerine ilişkin bir protokol de bulunmaktadır ve dini ibadete yönelik düzenlemelerin Müslümanların ihtiyaçları doğrultusunda uygulanması söz konusudur. SHÇEK bünyesindeki kurumlardan mevzuattan anlaşıldığı kadarıyla sadece Huzurevleri ile Huzurevi Yaşlı Bakım ve Rehabilitasyon Merkezlerinde ibadet yerlerinin kurulması imkânı mevcuttur. Türkiye'de Lozan Antlaşması kapsamında kabul edilen azınlık dini cemaatlerinin kendi yetimhaneleri olduğu bilinmektedir. Ancak özellikle devletin koruması altında olan çocuklar, gençler, kadınlar ve yaşlıların dini inanç ve ibadet ihtiyaçlarının nasıl giderileceğine dair açık ve şeffaf bir mevzuatın bulunmaması ilgili uluslararası sözleşmelerin hükümleri de dikkate alındığında önemli bir eksiklik. Bir başka ilginç nokta da SHÇEK içindeki kurum yöneticiliklerine yapılacak atamalarda sosyal çalışmacı, psikolog, sosyolog, çocuk gelişimcisi gibi diğer meslek branşları ile birlikte din görevlilerine de yer verilmesidir.⁴⁶

Türkiye'de Silahlı Kuvvetler laiklik ile ilgili tartışmaların temel aktörlerinden bir tanesidir. Türkiye'de ordu kendini laik sistemin bekçisi olarak görmekte ve zaman zaman bu alana ilişkin müdahalelerde bulunmaktadır. Kurum içerisinde dini inançların ve ibadetin sorun oluşturduğu ve özellikle Yüksek Askeri Şura kararları ile gündeme geldiği üzere "irtica" tehlikesi ile alakalı olarak askeri personele yaptırımların uygulandığı bilinmektedir. Bilinmeyen tek konu, Türk Silahlı Kuvvetleri içerisinde din hizmetlerinin ne şekilde sağlandığıdır. NATO üyesi birçok ülkenin ordusunda hem farklı dini inançlara sahip personele ilişkin düzenlemeler bulunmakta, hem de din subaylığı olarak bilinen dini ibadet ihtiyacının karşılanmasına yönelik personel istihdam edilmektedir.⁴⁷ Ancak Türkiye'de her erkek vatandaşın görevi olan zorunlu askerlik hizmeti için dahi ibadet ihtiyacının ne şekilde düzenlendiği hakkında açık bir mevzuat bulunmamaktadır. Yine farklı dini inanç gruplarının beslenme, dini gün ve bayramlara ilişkin imkânlardan –varsa- ne şekilde yararlandığı da meçhuldür. Sadece Askeri okullarda

⁴² 17.6.2005 tarihli ve 25848 sayılı *Resmi Gazete*.

⁴³ Aynı tavsiye kararı tutuklu ve hükümlülerin kendi dini gerekleri doğrultusunda beslenmesine ilişkin bir madde de içermektedir.

⁴⁴ Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi Tavsiye Kararı, 2006(2), <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=955747>.

⁴⁵ 24.5.1983 tarihli ve 2828 sayılı Kanun, 27.5.1983 tarihli 18059 sayılı *Resmi Gazete*.

⁴⁶ SHÇEK Personeli Görevde Yükselme Ve Ünvan Değişikliği Yönetmeliğinde Değişiklik Yapan Yönetmelik, 26.7.2010 tarihli ve 27653 sayılı *Resmi Gazete*.

⁴⁷ Din Subaylığına ilişkin değişik ülkelerdeki uygulamalar için bkz. İmam Hatip Liseleri Mezunları ve Mensupları Derneği, Dünya Ordularında Din Subaylığı Raporu, www.onder.org.tr/uploads/file/dinsubaylari.doc.

din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin okutulmakta olduğu ve bu amaçla İlahiyat Fakültesi mezunlarından temin edilen çeşitli rütbelere 10 adet subayın istihdam edildiği bilgisi mevcuttur.⁴⁸

Örnek kamu kurumlarının uygulamaları incelendiğinde ya dini inanç ve ibadet ihtiyaçlarının tamamen gözardı edildiği veya sadece Müslümanlara yönelik ve mezhepsel farklılıklara karşı hassasiyetten uzak bir şekilde düzenlendiği ortaya çıkmaktadır. Dini grupların bu konudaki olası hak taleplerini dile getirme olanakları yasal statülere ilişkin eksiklikler yüzünden kısıtlanmıştır.

c) Türkiye'ye Özgü Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı

3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Şerîye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye Umumiye Vekaleti'nin İlgasına Dair Kanun ile oluşturulan Diyanet İşleri Reisliği, 1950 yılındaki kanuni düzenlemeyle Diyanet İşleri Başkanlığına dönüştürüldü ve 1961 Anayasası ile Genel İdare içinde yer alan anayasal kurum olarak tanımlanarak, 1965 yılında ilk kez kapsamlı bir teşkilat kanununa⁴⁹ sahip oldu. 1982 Anayasasının 136. maddesine göre "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri" yerine getirmektedir. 1983 tarihli Siyasi Partiler Kanunu⁵⁰ ile siyasi partilerin DİB'in Genel İdare içinde yer almasına ilişkin Anayasa'nın 136. maddesi hükmüne aykırı amaç güdemeyecekleri şartı getirilmiştir.

633 sayılı Kanuna göre DİB'in görevleri İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmektir. DİB merkez, taşra ve yurt dışı olmak üzere üç ana bölümde örgütlenmiştir. Merkez Teşkilatı, Başkanlık Makamının yanı sıra ana hizmet birimleri, denetim birimleri ve yardımcı birimlerden oluşmaktadır. Taşra teşkilatı müftülükler ve eğitim merkezlerini içerirken, yurt dışı faaliyetleri Din Hizmetleri Müşavirlikleri ve Din Hizmetleri Ataşelikleri kanalıyla yürütülmektedir.⁵¹

DİB'in merkez teşkilatında 5 birim öne çıkmaktadır. Başkanlığın en yüksek karar alma organı statüsüne sahip Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK) dini konularda inceleme ve araştırma yapmak, Başkanlığın ana hizmet politikasını tespit etmek, vaaz ve hutbe örnekleri hazırlamak, Bakanlığın yayınlarının neşrine karar vermek, dini soruları cevaplandırmak, dini yayınları ve propaganda çalışmalarını izlemek gibi görevlerden sorumludur. Başkan Ali Bardakoğlu'nun DİB'in bir fetva kurumu olmadığına ilişkin açıklamalarına rağmen⁵², Kurulun dini sorulara ilişkin cevapları kamuoyunca yaygın bir şekilde fetvalar olarak anılmakta, Başkanlık bünyesindeki Dini Danışma Hattı hizmetinin de Fetva Odası olarak isimlendirilmiş olması bu izlenimi güçlendirmektedir. Toplum "Kur'an ve sünnet ışığında ahlak eksenli bilgiye dayalı olarak" dini konularda aydınlatmak sorumluluğunu üstlenmiş olan Din Hizmetleri Dairesinin ilkeleri arasında *her türlü siyasî görüş ve düşüncenin üstünde kalarak milli birlik ve dayanışmayı temin etmek*, İslam dininin prensiplerini bütün vatandaşlara tanıtmak, din konusunda halkı doğru bilgilendirmek, manevi ve ahlaki değerlere bağlılıkları artırmak bulunmaktadır.⁵³ Din Eğitimi Dairesi DİB'in halka yönelik yaygın din eğitimi hizmetini verdiği Kur'an kursları ile Başkanlık personelinin eğitiminden sorumluyken, Hac Dairesi 1979 yılından itibaren DİB'e

⁴⁸ Genelkurmay Başkanlığı Bilgi Notu, 24 Temmuz 2009, www.tsk.tr/10_ARSIV/10_1_Basin_Yayin_Faaliyetleri/10_3_Bilgi_Notlari/2009/BN_69.html.

⁴⁹ 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun, 2.7.1965 tarihli ve 12038 sayılı *Resmî Gazete*. 1976 yılında kabul edilen 1982 sayılı Kanunun Anayasa Mahkemesi tarafından iptali sonrasında Başkanlık hala 1965 tarihli bu kanuna göre idare edilmektedir.

⁵⁰ 22 Nisan 1983 tarihli ve 2820 sayılı Kanun, 24 Nisan 1983 tarihli ve 18027 sayılı *Resmî Gazete*.

⁵¹ İ. Bozan (2007) Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul İmam Hatip Liseleri, Bir Kurum Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul: TESEV, 60-62.

⁵² Haber7, "Bardakoğlu: Diyanet Fetva Kurumu Değil", 10 Mart 2007, <http://www.haber7.com/haber/20070310/Bardakoglu-Diyanet-fetva-kurumu-degil.php>.

⁵³ Diyanet İşleri Başkanlığı, <http://www.diyenet.gov.tr/turkish/dinhizmetleriweb/giris.htm>.

verilen Hac seyahatlerinin organizasyonuna ilişkin görevleri üstlenmiştir. Başkanlığın yazılı, sesli ve görüntülü yayın işlerini yürüten Dini Yayınlar Dairesi ise ilke ve hedefleri arasında şunlara yer vermiştir: Toplumun din konusunda sağih kaynaklara dayalı doğru bilgi ile aydınlatmak; çocuk ve gençleri kötü alışkanlık ve zararlı akımlardan korumaya yönelik yayınlara öncelik vermek; bilgi merkezli, ahlak eksenli ve estetik duyarlılığı olan dindarlığın gelişmesine katkı sağlamak; yurt dışındaki vatandaşların kendi öz kimliklerine bağlı, birlikte yaşamının gereklerini kavrayan ve bulduklarını topluma değer katan bireyler olmalarına destek olmak.⁵⁴

1975 yılında kurulan Diyanet Vakfının kuruluş amacı şöyle tarif edilmiştir: İslam Dini'nin gerçek hüviyeti ile tanıtılmasında ve toplumun din konusunda aydınlatılmasında DİB'e yardımcı ve destek olmak, gereken yerlerde cami yapıp donatmak, fakir hastalar için tedavi kurumları açıp işletmek, zekat, fitre gibi Müslüman vatandaşlarımız tarafından yapılacak yardımları şartlarına uygun olarak toplumdaki ihtiyaç sahiplerine intikal ettirerek sosyal yardım ve hizmeti geliştirmek.⁵⁵ Vergi muafiyetine sahip olan ve DİB'in en önemli mali destekçisi konumundaki Vakıf, inşaat, mağazacılık, sigortacılık, özel okul işletmeciliği, eğitim, ahşap doğrama ve dekorasyon, depolama hizmetleri, seyahat, fuarcılık, yayıncılık alanlarında faaliyet göstermektedir. Diyanet Vakfı bünyesinde iki hastane, bir matbaa tesisi, 3 sosyal tesis bulunmaktadır. 2008-2009 itibarıyla 111 bin öğrenciye burs sağlayan Vakfın, yurt dışında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Bulgaristan ve Romanya'da İlahiyat Fakülteleri ve okulları, yurt içinde ise 10 öğrenci yurdu, 1 özel okulu ve bir üniversitesi bulunmaktadır.⁵⁶ Vakıf ayrıca mülkiyetinde bulunan araziler ve diğer taşınmazlar yoluyla da gelir elde etmektedir. Tüm bunlara ek olarak Vakfın özellikle Avrupa ülkelerinde camileri ve kontrolü altındaki dernekleri mevcuttur. Ancak Vakfın mali büyüklüğüne ilişkin herhangi bir sağlıklı veriye ulaşmak mümkün olmamıştır.

DİB 2000'li yılların ortalarından itibaren toplumu dini konularda aydınlatmaya yönelik faaliyetlerini cami içi ve cami dışı din hizmetleri olarak ayırmaya başlamıştır. Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı altında yürütölen bu faaliyetler arasında, Başkanlığa bağlı olarak kurulan Aile İrşat ve Rehberlik Büroları da bulunmaktadır. İlgili Çalışma Yönergesinde, Büroların amacı toplumun aile hakkında dinî açıdan doğru bilgilendirilmesini sağlamak, aile yapısının korunmasına katkıda bulunmak, özellikle aile ve aile bireyleri ile ilgili dinî içerikli soru ve sorunlarının çözümüne katkı sağlamak ve ilgili kurum ve kuruluşlar ile ortak çalışmalar yapmak olarak sıralanmıştır. Büro personeli vatandaşlar ile görüşmeler yapmak, bu görüşmelere ilişkin bilgileri kayıt altına almak, arşivlemek ve gerektiğinde vatandaşları psikolog, avukat vb. uzmanlara yönlendirmek ile görevlidir. DİB faaliyetlerini özellikle aile ve kadınlara doğru yaygınlaştırmayı amaçladığı anlaşılan bu büroların açıldığı il sayısı 2010 itibarıyla 67'ye ulaşmıştır. DİB ayrıca Adalet Bakanlığı (tutuklu ve hükümlölere yönelik din eğitimi), SHÇEK (SHÇEK hizmetleri hakkında halkın ve DİB personelinin bilinçlendirilmesi, din personelinin istihdamı yoluyla kurum tarafından bakılan kadın, çocuk, genç, yaşlı, özürlü vb. "Türk örf, adet, inanç ve milli ahlakına" sahip Atatürkçü bireyler olarak yetiştirilmelerine yardımcı olmak) Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (eğitim, danışmanlık ve sosyal hizmetler alanında işbirliği, Türk aile yapısının karakteristik özelliklerini ve değişimini incelemeye yönelik araştırma faaliyetleri, aile kuran ve aileleri parçalanmış bireylere yönelik hizmetler), Sağlık Bakanlığı (ana, çocuk ve üreme sağlığı konularında bilgilendirme faaliyetleri) ve Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı (din görevlilerinin kadına karşı şiddet konusunda eğitimi) ile protokoller imzalayarak faaliyet alanlarını genişletmiştir. Bu faaliyetlerle amaçlananın hem Başkanlığın hizmetlerinin ibadet yerleri ile sınırlı kalmayacak şekilde yaygınlaştırılması, hem de bu yolla DİB personelinin mevcut statüsünün sosyal hayat içinde eğitim ve danışman rolleriyle pekiştirilmesi olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷

⁵⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı, <http://www.diyaret.gov.tr/yayin/default.asp>.

⁵⁵ İ. Bozan, *a.g.e.*, 68.

⁵⁶ Türkiye Diyanet Vakfı, <http://www.diyaretvakfi.org.tr/>.

⁵⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, <http://www.diyaret.gov.tr/turkish/dinhizmetleriweb/giris.htm>.

2010 yılında 633 sayılı Kanunda yapılan değişiklikle⁵⁸ DİB müsteşarlık haline getirilmiştir. Bu değişiklik ile Diyanet İşleri Başkanının görevleri yeniden tanımlanmış ve Başkanlığa ait 11 temel hizmet birimi Genel Müdürlük düzeyine getirilmiştir. DİYK'nın görevlerini düzenleyen 5. maddede yapılan değişiklikler dikkat çekicidir. Dini konulara ilişkin faaliyetler açısından Kurul görüş bildiren bir yapının ötesine taşınarak karar alıcı olarak tanımlanmıştır. Yine ilgi çekici bir değişiklik, Kurulun izleme faaliyetlerinin “yurt için ve dışında İslam dinine mensup farklı dini yorum çevrelerini, dini-sosyal teşekkülleri ve geleneksel dini-kültürel oluşumları” içerecek şekilde tanımlanmış olmasıdır. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğünün görev alanları da ceza infaz kurumu ve tutukevleri, çocuk ıslahevi, huzurevi, sağlık kuruluşları vb. yerler ile İslam dinine mensup farklı dini yorum çevreleri, dini-sosyal teşekküller ve geleneksel dini-kültürel oluşumlarla ilgili çalışmaları kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Benzer bir durum vaizler için de söz konusudur. Madde 11 ile vaizler “cami ve mescitler ile diğer mekânlarda her türlü vasitadan yararlanarak toplumu dini konularda bilgilendirme, Başkanlığın hizmet alanlarında irşat, rehberlik, inceleme ve araştırma” ile sorumlu tutulmuştur. Yeni 17. madde ise Türkiye Diyanet Vakfı hakkında 5072 sayılı kanunun hükümlerinin⁵⁹ uygulanmayacağı ifadesini içermektedir.

DİB kuruluşundan itibaren ve giderek artan bir şekilde eleştirilerle karşı karşıya kalan bir kurumdur. DİB ile ilgili temel sorunlar ve eleştiri noktaları 3 ayrı grupta toplanabilir.

- Diyanet İşleri Başkanlığı ve Laiklik

DİB ile ilgili eleştirilerin bir bölümü İdare içinde yer alan böyle bir kurumun laiklik ilkesi ile çelişkisi üzerinde odaklanmıştır. Bu eleştiriler DİB'in din ve ibadet özgürlüğü çerçevesinde halkın din hizmetlerini sağlayacak bir araç olmaktan çok, devletin laik yapısını koruyacak bir araç işlevi görmesi gerekçesine dayandırılmaktadır. DİB mevcut yapılanma şekliyle vatandaşların din ve vicdan özgürlüğü üzerinde baskıcı, hegemonik ve tek-tarafli bir iktidar aracı olarak görülmekte ve bunun sonucunun din üzerinde oluşturulan tahakküm yoluyla dini alanın daraltılması olduğu iddia edilmektedir. Burada DİB'in kuruluşundan itibaren laiklik ekseninde yapılan bu tartışmalara ayrıntılı bir biçimde yer verilemeyecek olsa da, DİB'in zaman içindeki gelişimine ilişkin bu tür savları destekleyici bazı unsurlara dikkat çekilebilir.

DİB ilginç bir şekilde, İdare içinde güçlenen statüsünü tek parti dönemi sonrasına ve askeri darbelere borçludur. Tek Parti dönemi sona ererken CHP'nin VII. Kurultayında din hizmetleri ve eğitime ilişkin tartışmalar sonrasında ilk teşkilat kanunu çıkarılmış, 1960 darbesi sonrası Genel İdare içine alınmış ve 1982 Anayasası ve Siyasi Partiler Kanunu ile bu konum güçlendirilmiştir. Askeri darbe dönemlerindeki Milli Güvenlik Kurulu (MGK) kararlarına bakıldığında, camiler yolu ile halkı aydınlatma, din adamlarına yönelik önlemler vb. maddeler dikkat çekmektedir.⁶⁰ DİB'in araçsallığının zirve noktasına ulaştığı dönem muhakkak ki 28 Şubat sürecidir. 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısı kararlarında yer alan rejim aleyhtarı irticai faaliyetlere yönelik olarak alınacak tedbirler arasında “Yurdun çeşitli yerlerinde yapılan dini tesisler belli çevrelere mesaj vermek amacıyla gündemde tutularak siyasi istismar konusu yapılmamalı, bu tesislere ihtiyaç varsa, bunlar Diyanet İşleri Başkanlığı'nca incelenerek mahalli yönetimler ve ilgili makamlar arasında koordine edilerek gerçekleştirilmelidir” ifadesini içeren 5. madde de bulunmaktaydı. Ağustos 1998'de bu doğrultuda 633 sayılı Kanunun 35. maddesinde

⁵⁸ 6002 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 13.7.2010 tarihli ve 27640 Sayılı *Resmî Gazete*.

⁵⁹ 5072 sayılı kanun kamu kurum ve kuruluşlarını, kamu hizmetlerini veya personelini desteklemek üzere kurulan dernekler ve Türk Medeni Kanununa göre kurulan vakıflar ile bunların kamu kurum ve kuruluşları ile ilişkilerini düzenlemektedir. 22. 1. 2004 tarihli 5072 sayılı Dernek ve Vakıfların Kamu Kurum ve Kuruluşları ile İlişkilerine Dair Kanun, 29.1.2004 tarihli ve 25361 sayılı *Resmî Gazete*.

⁶⁰ S. Çelik (2008) *Osmanlıdan Günümüze Devlet ve Asker: Askeri Bürokrasinin Sistem İçindeki Yeri*, İstanbul: Salyangoz Yayınları, 297-325.

yapılan değişlikle cami ve mescitlerin yönetimi DİB'e devredilerek, hakiki ve hükmi şahıslar tarafından izinli veya izinsiz olarak açılmış camilerin Başkanlığa devri öngörüldü. Yine aynı dönemde Başkanlık merkezi ezan ve vaaz uygulamasına geçti.

DİB'in bugüne kadar demokratikleşme yolunda yaşanan her engelle birlikte ve dindar Sünni-Müslümanların, Alevilerin, azınlık gruplarının, misyoner faaliyetlerinin ve ateistlerin eşanlı olarak tehdit oluşturabildiği bir güvenlik algısının belirleyici olduğu laiklik anlayışı sayesinde giderek merkezileşen, yetki ve faaliyet alanları genişleyen bir kurum olarak devletin din işlerini yürütmüş olduğu söylenebilir. Bu nedenle Türkiye'de DİB'in konumu Avrupa'da resmi din-kilise bulunan ülkelerdeki gibi devlet ile dini örgütlenme arasındaki ilişkinin giderek sembolikleştiği bir eğilimi izlememiştir. Diğer taraftan, DİB resmi kiliselerin özerkliğe sahip olduğu birçok alanda kısıtlanmış ve dışarıda bırakılmıştır. Örneğin DİB 1925 yılında yola birlikte çıktığı Genelkurmay Başkanlığının aksine kendi personelini yetiştirecek kurumlar üzerinde doğrudan söz hakkına ve işleve sahip olmamıştır. Aynı şekilde 1980 sonrası zorunlu hale getirilen milli güvenlik derslerinin müfredatında sorumluluk Genelkurmay Başkanlığında iken, DİB'e zorunlu din derslerinin müfredatı için benzer bir sorumluluk verilmemiştir. DİB'in din eğitimi alanındaki görevleri teknik sayılabilecek ve büyük ölçüde hizmette boşluk bırakılmasında sakınca görülen Kur'an kursları ile sınırlı tutulmuştur. Yine DİB'in İlahiyat Fakülteleri ile arasında açık bir işbirliği mekanizması bulunmamaktadır; ancak DİYK'ya yapılacak atamalarda ilahiyat fakülteleri için kontenjan bulunmaktadır.

- Diyanet İşleri Başkanlığı ve Temsiliyet

DİB ile ilgili temel başka bir tartışma da Başkanlığın Sünni-Hanefi mezhebin dini inanç ve ibadet ihyiaçlarını temsil etmesi ve Alevilerin bu hizmetin dışında bırakılmasıdır. Ancak, DİB hiçbir zaman bir temsil kurumu gibi örgütlenmemiştir. İlk başta Sünnilere yönelik bir kurum olarak tasarlanmış olması mümkündür; ancak DİB'in siyaset üstü, mezhepler üstü, farklı dini görüşler üstü bir konuma oturtulduğu tarihsel gelişimi içerisinde, daha çok milli kimliğin temel unsuru olarak görülen bir Türkiye Müslümanlığı projesi ve böyle bir projenin doğası gereği toplum içindeki baskın mezhebe daha yakın bir kurum haline geldiği görülmektedir.

Bu gelişim içerisinde farklı mezheplerin varlığı Başkanlığın bu tektipleştirici politikası açısından bir tehdit ve rekabet unsuru olarak görülmüştür. Örneğin, özellikle Alevi köylerine yapılan camiler ile Aleviliğin bir mezhep olup olmadığına ilişkin tartışmaların seyri, Başkanlığın kendi konumunu bu tür mezhepsel temsil taleplerini yadsıyarak korumaya çalıştığı izlenimi vermektedir. Ancak Başkanlığın Sünni cemaatlerle ilişkisinde benzer bir mesafe olmasa da, bir işbirliğinden söz etmek de mümkün değildir. DİB zaman zaman bu tür cemaatler ve tarikatlar aleyhine yayınlar da yapmıştır.⁶¹ İsmail Kara'nın belirttiği gibi, Diyanet 1994 yılında yapılan ve cemaat temsilcilerinin yanında Alevi temsilcilerinin de katıldığı Din Şurasına kadar hiçbir dini cemaati veya tarikatı doğrudan tanımış veya kale almış değildir.⁶²

DİB'in 2009-2013 dönemini kapsayan Stratejik Planında yer alan SWOT analizinin tehditler bölümünde şu maddeler göze çarpmaktadır: İslami alandaki farklı dini görüş ve yorumların ayrı bir din gibi gösterilmesi yönündeki gayret ve çabaların olması; milli birlik ve dini bütünlüğü olumsuz etkileyen yıkıcı ve bölücü faaliyetlerin olması; dini ve ailevi değerleri yıpratmaya yönelik yayınlar; kimi çevrelerce zorunlu din öğretiminin kaldırılması taleplerinin olması.⁶³ Bu analiz Başkanlığın farklı mezheplerin temsil edilmesine ilişkin taleplere bakışını da yansıtmaktadır. Diğer taraftan, 2007 yılından itibaren Vakıf tarafından yayınlanan 11 eserden oluşan Alevi-Bektaşî Klasikleri Serisi, Caferi

⁶¹ İ. Kara, *a.g.e.*, 100.

⁶² *A.g.e.*, 101.

⁶³ Diyanet İşleri Başkanlığı (2008) Stratejik Plan 2009-2013, 39.

ve Şafii İlmihalleri bir tavır değişikliğinin işareti olarak kabul edilebilir. Ancak bu tavır değişikliği şu an için bir örgütsel kabulden çok, bir kültürel hoşgörü anlayışı temelindedir.

- Diyanet İşleri Başkanlığı ve Hizmetlerde Etkinlik Sorunu

DİB'in sıklıkla eleştirildiği bir başka unsur ise Başkanlığın giderek büyüyen yapısı, kamu kaynaklarından aldığı pay ve DİB hizmetlerinin genel bütçe içerisinde karşılanmasıdır.

Genel bütçe içinde DİB'in aldığı pay uzun bir dönemdir yaklaşık yüzde 0.7-0.8 oranında seyretmektedir. DİB'in bütçeden aldığı bu pay, bazı bakanlıkların ve Merkezi İdare içerisinde yer alan birçok kurumun bütçesinden yüksektir (Bkz. Tablo-3). 2010 yılı itibarıyla DİB bütçesinin GSYİH'ya oranı yüzde 0.26'dır. TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi 2009 sonuçlarına göre yapılan hesaplama sonucunda, kişi başına düşen DİB harcamasının 2010 yılı için 37,32 TL olduğu görülmektedir (hanehalkı ortalaması baz alındığında ise bu rakam 156.774 TL'dir).⁶⁴

Tablo 3 - Bazı Genel Bütçeli İdarelerin 2010-2011 Bütçe Gider Teklif ve Tahminleri

Kurumlar	2010 Bütçe Tahmini	2011 Bütçe Tahmini
Diyanet İşleri Başkanlığı	2.683.421.680	2.642.290.000
Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu G.M.	1.913.754.000	2.322.193.000
Adalet Bakanlığı	3.677.018.323	4.093.866.427
Emniyet Genel Müdürlüğü	8.694.068.000	9.533.164.000
Milli Eğitim Bakanlığı	30.639.051.257	33.988.561.967
Sağlık Bakanlığı	13.967.429.000	15.504.366.000
Ulaştırma Bakanlığı	1.395.209.534	1.567.593.874
Kültür ve Turizm Bakanlığı	1.144.486.000	1.283.837.000

Kaynak: 2010 yılı Bütçe Gerekçisi, Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.

2009 yılında Diyanet İşleri Başkanlığının harcamalarının yüzde 76'sını personel giderleri oluşturmuştur. Sosyal güvenlik kurumlarına ödenen prim giderleri de hesaba katıldığında bu oran yüzde 86,52'dir.⁶⁵ DİB 2009 Faaliyet Raporuna göre, 81 bin 852 personelin 944'ü merkez teşkilatında, 80 bin 153'ü müftülüklerde, 719'u eğitim merkezlerinde ve 35'i yurt dışı hizmetlerde görev yapmaktadır. Taşra teşkilatını oluşturan müftülükler kapsamında görev yapan personelin yaklaşık yüzde 92'si dini hizmetler sınıfındadır ve bu personelin önemli bir kısmını 58 bin 839 kişi ile imam-hatipler oluşturmaktadır. Toplam tahsis edilmiş kadro sayısı ise 88 bin 772 kişidir.⁶⁶ Özellikle müftülükler için tahsis edilmiş kadrolarda önemli miktarda açık bulunmaktadır. Bu açık büyük ölçüde 28 Şubat sonrası tamamı Diyanet bünyesine alınan camiler için alınması gereken kadrolara ilişkin itirazlar nedeniyle, bu kadroların boş bırakılmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁷ 2010 yılında 633 sayılı Kanunda yapılan değişiklikte 233 kadro iptal edilirken, 17 bin 774 adet yeni kadro ihdas edilmiş ve 2010 yılı içinde 500 adet boş kadroya açıktan atama yapma imkânı verilmiştir. Aynı zamanda personelin din hizmet tazminat oranları artırılmıştır. DİB'in Müsteşarlık haline gelmesinden sonra boş kadrolara yapılacak atamalar ve yeni kadrolarla birlikte toplam personel giderlerinde herhangi bir azalma olmayacağı ortadadır.

⁶⁴ Bu değerler DİB için aktarılan kaynakların sadece yararlanıcılar üzerinden alınan vergilerle karşılanması durumunda ortaya çıkabilecek vergi yükleri açısından da aydınlatıcı olabilir. KONDA şirketinin bir araştırmasına göre Türkiye'de kendini Sünni-Hanefi olarak tanımlayanların sayısı nüfus içinde %81,96'yı, hanehalkı içinde %62,74'ü oluşturmaktadır. KONDA, Toplumsal Yapı Araştırması, 2006.

http://www.konda.com.tr/html/dosyalar/ttya_tr.pdf, 24-26. Bu oranlar üzerinden hesaplama yapıldığında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesinin sadece Sünni-Hanefi nüfus tarafından finanse edilmesi durumunda kişi başına düşen maliyet 48,59 TL'ye (hanehalkı başına 204 TL'ye) denk gelmektedir.

⁶⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009 Faaliyet Raporu, 35.

⁶⁶ A.g.e., 11-16.

⁶⁷ İ. Bozan, a.g.e., 82.

Tablo 4 - İllere Göre Nüfus/Cami Sayısı (*) - 2009

İller	Cami Sayısı	Nüfus/Cami Sayısı
Kastamonu	2.514	143
Sinop	1.049	192
Bolu	1.191	228
Karabük	892	245
Artvin	673	246
Bartın	747	252
Gümüşhane	509	257
Çankırı	649	285
Rize	1.028	311
Giresun	1.355	311
Bayburt	235	318
Ordu	1.955	370
Erzincan	548	389
Trabzon	1.879	407
Ardahan	263	411
Çorum	1.281	422
Zonguldak	1.426	435
Kırşehir	476	469
Bingöl	541	473
Karaman	490	473
Samsun	2.597	481
Sivas	1.308	484
Kütahya	1.172	488
Amasya	658	493
Burdur	506	497
Bitlis	660	498
Bilecik	399	506
Düzce	656	511
Erzurum	1.488	520
Yozgat	936	521
Tokat	1.127	554
Siirt	537	565
Nevşehir	482	589
Çanakkale	797	599
Elazığ	908	606
Isparta	689	611
Kilis	194	629
Kars	484	633
Uşak	526	639
Hakkari	401	640
Afyonkarahisar	1.079	650
Ağrı	826	651
Aksaray	560	673
Konya	2.960	673
Sakarya	1.227	702
Balıkesir	1.621	703
Tunceli	116	716
Muş	545	742
Mardin	969	761
Muğla	1.045	768
Denizli	1.177	787
Malatya	907	812
Manisa	1.626	819
Kırıkkale	342	821
İğdır	223	823
Van	1.227	833
Kahramanmaraş	1.235	840
Adıyaman	682	863
Niğde	393	865
Aydın	1.111	881
Batman	560	889
Diyarbakır	1.650	918
Osmaniye	500	944
Antalya	2.023	949
Şırnak	439	980
Kayseri	1.227	983
Eskişehir	745	1.014
Edirne	384	1.030
Şanlıurfa	1.453	1.111
Mersin	1.411	1.163
Kırklareli	278	1.198
Yalova	144	1.406
Kocaeli	1.077	1.414
Hatay	940	1.541
Bursa	1.586	1.608
Tekirdağ	480	1.632
Adana	1.257	1.641
Ankara	2.731	1.703
Gaziantep	877	1.886
İzmir	1.745	2.217
İstanbul	3.032	4.260
TOPLAM	80.636	900

(*) İllerin nüfusları için TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Sistemi 2009 rakamları kullanılmıştır.

DİB personelinin büyük bölümünün dini hizmetler kadrolarında yer alan imam-hatiplerden oluştuğu dikkate alındığında, Türkiye'deki mevcut cami sayısı ve DİB personeli arasındaki ilişki önem kazanmaktadır. Başkanlığın verilerine göre Türkiye'de 80 bin 636 adet cami bulunmaktadır ve 1998'den beri 6 bin 864 yeni cami ibadete açılmıştır.⁶⁸

DİB'in 2008 tarihli bir raporunda 96 adet cami ile en düşük sayıda caminin bulunduğu ilin Tunceli olduğu ortaya çıkmıştır.⁶⁹ Tablo-4'de Tunceli'deki cami sayısının 2009'da 116'ya yükseldiği görülmektedir. Bu artış yeni cami inşaatlarında etkinlikten başka faktörlerin rol oynadığının bir göstergesidir. Tunceli'de nüfusun cami sayısına oranına bakıldığında, 716 olan bu rakamın Türkiye ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Bu rakamlar elbette illerdeki köy sayıları da analize dâhil edilmediği sürece çok anlam ifade etmeyecektir. Bununla birlikte nüfus ve şehirleşme açısından birbirine yakın illerde bile ciddi farklılıkların olduğu açıktır. Tablo-5 bu verileri dini ibadete katılım oranı ile birlikte ele almayı sağlamaktadır. Cami cemaatlerinin yerleşim birimleri nüfusuna oranı yüzde 3'tür ve bu oran Cuma namazları sırasında yüzde 20'ye ulaşmaktadır. Bu düşük oranlar cami inşaatlarındaki plansızlığın da bir yansımasıdır ve yeni cami inşaatında bir hız kesme görülmediğine göre, DİB'in 2013 yılında hedeflediğinin aksine, bu oranların giderek düşmesi beklenebilir. Ayrıca kadınlar ve engelliler için ibadet olanaklarının bulunduğu cami sayısı oldukça sınırlıdır. Camilerin yalnız yüzde 10'unda kadınlar için namaz kılma ve abdest alma yeri bulunmaktadır ve asıl ihtiyacın yeni cami inşaatından çok, mevcut camilerin bu tür eşitsizlikleri giderecek şekilde yeniden düzenlenmesi olduğu ortadadır.

Tablo 5 - Diyanet İşleri Başkanlığı Hizmetlerine İlişkin Bazı Performans Ölçüleri

Performans Ölçüsü	2009	2013
Cami cemaat sayısı (Vakit)/Yerleşim biriminin nüfusu (oran %)	3	4
Cami cemaat sayısı (Cuma)/Yerleşim biriminin nüfusu (oran %)	20,0	21,0
Müftülük bazında cemaat sayısı/Müftülük personel sayısı (oran %)	19,5	21,0
Yaz Kur'an kursu öğrenci sayısı/İlköğretim ikinci kademe ve orta öğretim öğrenci sayısı (oran %)	25	29
Kadınlar için namaz kılma yeri ve abdest alma yeri bulunan cami sayısı (adet)	6000	8000
Engelliler için namaz kılma yeri ve abdest alma yeri bulunan cami sayısı (adet)	1800	2200
Yurtdışındaki cami cemaat sayısı (Cuma)/Yerleşim biriminin Türk nüfusu (oran %)	9,0	11,5
Yurtdışı yerleşimdeki personel sayısı/ Yerleşim biriminin Türk nüfusu (oran %)	0,034	0,040
Aile bürolarından yararlanan kişi sayısı /yerleşim yeri nüfusu (oran %)	0,0002	0,0006

Kaynak: Diyanet İşleri Başkanlığı, Stratejik Plan (2009-2013), Aralık 2008, 51-55.

Sonuç

Türkiye'de devlet dini örgütlenmelerle ilişkisini kontrol üzerinden kurmaktadır. Müslümanlar için bu kontrol tektipleştirme ile sağlanmaya çalışırken, Lozan Antlaşması kapsamındaki gayrimüslimler açısından kısıtlamalar, bu cemaatlere ilişkin düzenlemelerin devlet ile vatandaşları arasındaki bir ilişkiden çok, bir uluslararası ilişkiler sorunu çerçevesinde ele alınmasından⁷⁰ kaynaklanmaktadır. Diğer dini cemaatlerin de mevcut yasal düzenlemeler içinde hakları kısıtlanmakta ve görmezden gelinmekte, hatta tehdit teşkil ettiğinin düşünülmesi durumunda engellenmeye çalışılmaktadır.

⁶⁸ DİB'in 2008 tarihli bir raporu göre, 2007 yılında 79 bin 096 olan camii sayısının mülkiyet durumuna göre dağılımı şu şekildedir: Vakıflar Genel Müdürlüğü 5 bin 553, Türkiye Diyanet Vakfı 2 bin 943, diğer vakıflar 751, Hazine 3 bin 129, dernekler 7 bin 269, kamu iktisadi teşekkülleri 863, şahıslar 3 bin 652, belediyeler 5.705, köy tüzel kişilikleri 49 bin 183, Türk Silahlı Kuvvetleri 22 (2'si köy, 20'si il ve içe merkezi), hastaneler 46. Diyanet Haber (2008) "En az Cami hangi ilde ?", http://www.diyanehaber.com/haber_detay.asp?haberID=517.

⁶⁹ A.g.e.

⁷⁰ Türkiye'de azınlık cemaatlerine ilişkin sorumluluk Dışişleri Bakanlığı'na verilmiştir.

Türkiye'deki mevcut sistem farklı dini grupların ihtiyaçlarını dikkate almak ve dini inanç ve ibadet özgürlüğünün sınırlarını genişletmek gibi bir hassasiyetten çok, dini gruplara yönelik kaygılar ve tehdit algıları üzerinden geliştirilmiştir. Mevzuatta ilerleme sayılacak değişikliklerin uygulanmasında bile ciddi sorunlar yaşanması, bu algıların devletin tüm birimlerince ne ölçüde içselleştirildiğinin bir göstergesidir.

Türkiye'de bir başka sorun farklı grupların sorunlarının laiklik ilkesi temelinde bütüncül bir şekilde tartışılmamasıdır. Laiklik sadece Müslümanlığı ilgilendiren bir ilke olarak görülmekte ve bu konudaki din hizmeti temelli tartışmalar genellikle Sünni-Hanefiler lehine Alevilere uygulanan ayrımcılığa yoğunlaşmaktadır. Bu aynı zamanda Sünni-Hanefi Müslümanların bir blok olarak algılanması ve onlar arasındaki farklılıklar ile dine ilişkin düzenlemelere dair memnuniyetsizliklerin görmezden gelinmesine neden olmaktadır. Gayrimüslim cemaatler ile ilgili meseleler azınlık hakları çerçevesinde ve özellikle AB süreci içerisinde gündeme gelirken, diğer dini grupların durumu ise din ve vicdan özgürlüğü ekseninde ele alınmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü ile din hizmetlerine ilişkin kompartımanlara ayrılmış bu yaklaşımda, laiklik ilkesinin tüm dini inançları kapsayan tarafsız ve eşitlikçi uygulamalar çerçevesinde ne denli hayata geçirilebildiği ise hemen hiç tartışma konusu olmamaktadır. Özellikle DİB ve zorunlu din dersleri üzerine odaklanan bu tartışmalar, aynı zamanda din hizmetlerine ilişkin başka birçok ayrımcı uygulamanın dikkatlerden kaçmasına da yol açmaktadır. Laiklik ilkesine yönelik bu anlayış farklı hak taleplerinin gündeme gelmesinin önünü tıkayan nedenlerden biridir.

Mevcut durumda Türkiye'de devlet farklı dini inanç gruplarının hak taleplerinin ve çıkar çatışmalarının dini bir gruba mensup olmayanların haklarını da içerecek şekilde çözümlenmesinde bir arabulucu rolü üstlenmenin de, ABD benzeri tam bir tarafsızlığı sağlamanın da oldukça uzağındadır. Avrupa ülkeleri ve ABD'deki uygulamalarla kıyaslandığında, Türkiye hem dini inanç ve ibadet özgürlüğünün kullanılması, hem de bu özgürlüğü kısıtlayan tüzel kişilik statüsünün noksanlığı nedeniyle eşitliğin sağlanmasında sorunlar yaşamaktadır. Temel ihtiyaç tek tek grupların durumlarına ilişkin görece iyileştirme sayılacak düzenlemelerin ötesinde, tüm dini cemaatlerin yaşadıkları sorunlara çözüm getiren ve bir çoklu-hukuk sistemi içerisinde bile olsa, her din ve mezhebin tescil ve örgütlenmesine imkân tanıyacak bir uygulamanın başlatılmasıdır. DİB'in organizasyonu için gündeme gelebilecek herhangi bir düzenleme de bu anlayış çerçevesinde gerçekleştirilmelidir. Diyanet'in varlığı korunsa bile, görev alanının ibadet imkânlarının sağlanması gibi teknik sorumluluklar ile sınırlandırılması ve bu tür hizmetlerinde sadece eşitliğin değil, etkinliğin de sağlanması asıl hedef olmalıdır.